M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 783

Title: Nyaya - bodhon

783

Book on न्याय by
गदाधर

	Gādādharī	: Title
	Gadādhara	: Author
		: Editor
	Sam. 1856	: Year, Vols.
		: Publisher
783		: Remarks

783

॥श्रीगणेशाय नमः॥ अनुमानं निरूपयति॥ लिङ्गपरामर्शरूपानुमानस्य लक्षणमनुमानमिति लक्ष
णं। तच्च लिङ्गपरामर्श इति स्वरूपं। अथानुमानेन प्रमाणमित्यादिना प्रामाण्यं त्वनुमाने त्रिविधमिति वि
भागो बोधकः सर्वः। अनुमानविशेष्यकलक्षणादिप्रकारकप्रतिपत्त्यनुकूलो योऽव्यापारस्तदुत्तरकालीनो यो
लक्षणादिप्रकारकस्याद्यादिविशेष्यकप्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारोऽव्यवहितोत्तरकालकर्त्तव्यत्वेन तद्बोध
नेयत्तदनुकूलत्वमित्याकारकार इति बोधः। आद्यो व्यापारस्तत्कारणमित्यादिशब्दात्मकः। द्वितीयोऽनुमिति
चरमकारणं व्याप्तिशब्दात्मकः बोधनं च तस्येत्यादिशब्दः। अत्र स्वार्थानुमितावप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित
परामर्शत्वेन हेतुता परार्थानुमितौ तु न्यायप्रयोज्यविजातीयपरामर्शत्वेन तस्याप्रामाण्यज्ञानास्कन्दित
त्वात्। न चानुमितित्वपरामर्शत्वाभ्यां सामान्यत एव कार्यकारणभावः स्वार्थानुमितिं प्रति तु अप्रामाण्य
ग्रहाभावो धिक इति क इति वाच्यं। तथाप्यप्रामाण्यग्रहास्कन्दितान्यायप्रयोज्यपरामर्शात् परार्थानुमि
त्यप्रसंगकारणतयोर्वैजात्यस्यावश्यकत्वात्॥ तथा च विभिन्नसामग्रीप्रयोज्यतावच्छेदकतया स्वार्थ
तापरार्थत्वेऽनुमितित्वव्याप्यजाती। करणे तु स्वार्थानुमितिकरणत्वं स्वार्थत्वं परार्थानुमितिकरणत्वं प

रार्थत्वमिति प्राञ्चस्तदसत्। परार्थस्थलेऽप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितादनुमित्युपगमे न्यायजन्यज्ञानस्यैवोप
नयार्थविषयकत्वेन मूले परामर्शोत्तरस्वीकारवैयर्थ्यात्। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितात्तस्मान्नानुमितिरि
ति भ्रमत्वेऽभिधानात्। निरूढमनुमानमिति व्याख्या नाद्या। अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितानुमानस्यानिरूढ
त्वात्। एकहेतुकन्यायाधीनपरामर्शे द्वैविध्यं साध्यव्याप्यहेतुत्वं तत्कालेऽनुमितौ जातिसंकराद्यापातात्वेत्यतो आदिनाप्रति बंधकत्वादि परिग्रहः
व्याचष्टे परार्थेति। विप्रतिपत्तिस्वावकपरविप्रतिपत्तिर्जिज्ञासया न्यायप्रयोगो विचारस्ततः यदा यादिस्यानिश्चयेऽव
यः तत्प्रयोज्यपरामर्शोत्तरकाले इति यावत्। परोऽर्थः प्रयोजनं यस्येति विग्रहः संशयस्य दुःखहेतुत
या न प्रयोजनत्वमिति न स्वार्थकं परपदं। अर्थस्साध्यावगाहित्वसाम्यात् संशयसामग्रीस्तु च न्यायस्या
यसाध्यत्वात् चयाय च विकाह इति। एवं विवादकालीनेत्यानुमानीकसाध्यनिश्चयेऽपि तत्प्रयोजकविरहसं
कयात्वाप्रामाण्यशंकया अनिरूढत्वे स्वतनुप्रयोजकन्यायसाध्यानुमितिविषयत्वज्ञानस्यावश्यकत्वार्थं न्या
यसाध्यत्वमुक्तं। ज्ञानं परामर्शस्यानुव्यवसायादिप्रयोजनकत्वे न्यायसाध्यत्वस्याप्रयोजकत्वात्तथानो
क्तम्। न्यायजन्यशाब्दबोधस्योपनयार्थेऽप्यप्रामाण्यग्रहास्कन्दितत्वेन लिंगसंशयद्वारा साध्यसंश

ग.आ. यद्धेतुत्वमिति किंतद्दित्याकांक्षायामाह तः इत्यनुमानमित्युक्तं। साध्यपदं न जन्यत्वार्थकमित्याह व्याप्ति
ज्ञायमानेति। एतन्मते न्यायेन्य योगसमर्थनार्थं। न च तन्मते विशेष्यस्य ज्ञानस्य लिंगत्वात्स्वजन्यन्याय
२ साध्यत्वासंभवः एवं च विनिगमनाविरहेण विशेषणस्यापि हेतुत्वात्तत्र तत्संभवेन तद्विशिष्टस्य सं
गतमिति वाच्यं। परार्थानुमानत्वावच्छेदेन न्यायसाध्यत्वप्रदर्शनार्थं तथाभिधानात्। पूर्वं केवलान्व
यिग्रंथे ऽनुमानस्येवानुमितेरपि त्रैविध्यस्य प्रदर्शितत्वात्स्वानुमानमिति मूलस्यानुमित्यर्थकत्वमा
हाथवेति। एतत्स्येतत् उक्तलक्षणलक्षितमित्यर्थः। वस्तुतस्तु विवादनिवर्तकत्वस्य परार्थे लोकानाया
हा-ऽथवेति। नन्वनुमानस्यैव न्यायज्ञानप्रयोजनत्वे तस्य साध्यसंशयनिवर्तकत्वरूपपरार्थत्वा
संभवादनुमितिरिति व्याख्यानं व्यर्थमिति चेन्न। अनुमितित्वनीयक्षणपर्यन्तं संशयोत्थितेर्वि
अविप्रतिपन्न संशयनिवृत्त्य नुजनः विक्तत्वात्तथाय तद्व्याख्यानात् पूर्वोक्तार्थासंभवादाह परार्थमिति परमत्वमुत्कृष्टत्वं न च दुःखसा
धनाभावे संशयनिवृत्तावुक्तत्वमिति तस्याः आनुकूपरपदार्थत्वाभावेन संगतिः विजयप्रयोजकत्व
मपि दर्शयति। परस्येति। परापरकीयानिवृत्तिर्यस्मादिति कोऽसमस्तमानपरपदेऽपि लक्षणस्या

॥२॥

दतस्तत्रोक्तम्। प्रतिवादिनीव प्रतिवादिसिद्धार्थज्ञाने ऽप्रमात्वज्ञानसंपादनं। एतत्कत्वे ऽनुमिति
रिति व्याख्यानमनावश्यकं परामर्शे ईदृशपरार्थत्वाभावात्। एतेन परार्थत्वाद्यभिधानेन। निरूपणे
ति। न्यायतदवयवनिरूपणेत्यर्थः। उपदर्शितमिति तत्प्रदर्शने वा ग्रंथप्रवणेन तत्रूपपत्तेः स
ल्लिंगपरामर्शमात्रस्य न्यायज्ञानप्रयोजनत्वावच्छेदाय एवकारः। नन्वनुमितिनिरूपणानंतरं न्यायनि
रूपणे कासंगतिरित्यत आह कारणत्वमिति। प्रयो—त्वमित्यर्थः तस्य हेतुतानंतर्यमेवेत्याह स्मरणे
ति। प्रथमकल्पे स्वप्रयोज्यानुमितिप्रयोजकत्वं संबंधः न च स्वादिनाऽकथ्यते स्वमनुमानं। द्वितीयक
ल्पे च स्वप्रयोज्यानुमिति। प्रयोजकत्वं संबंधः परार्थं न्यायसाध्यमित्यासां कथ्यते। स्वसंशयनिवृ
त्तिः स्वप्रयोज्यसंशयनिवृत्तिप्रयोजकत्वं तु युक्तम्। एतादृशसंबंधज्ञानसहितादनुमानादिज्ञा
नात् न्यायरूपापदसंबंधिस्मृतिरित्यर्थः। प्रसंगप्राप्यन्याय तदिः को न्याय इति जिज्ञासायामनंत
राभिधानात्। युक्तस्मृतिविषयत्वेन व्यापकत्वाबोध्या। इतीत्यादिमूलं इतिपदं प्रकांतसाधकत्व
तार्थकं पंचम्यंतं। तथा चानुमानादि विशेष्यकजन्यत्वप्रकारकप्रमितिप्रसन्नानुकूलो यो व्यापारस्त
दुत्तरकालीनो यो वर्तमानो न्यायनिष्पसाधकता ज्ञानजन्यजिज्ञासाधीनो जन्यत्वप्रकारक

ग.आ. प्रतिकूलो व्यापारस्तज्जन्यफलविशेष्यो न्यायादिरित्यर्थः। तद्वयवादिति। तत्पदव्यापकत्वघ-
२ टितधर्मपुरस्कारेणैवावयवनिरूपणान्न्याय। उदाहरणेनेति॥ ननु सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोः
कथं व्याप्तिघटकत्वमिति चेत् प्राचां मते साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्या-
प्तित्वात्॥ तथा चोदाहरणस्य व्याप्तिबोधकत्वेन तदुपनयबोधकत्वमक्षतमिति भावः। केचित्तु उप-
नयनेन पक्षसत्त्वादीनामुत्तरकालीनो मानस एव बोधः अवयवान्तरेणापि सपक्षसत्त्वादीना-
मित्यग्रे स्फुटमित्याहुः॥ निगमनेनेति। तस्य दृश्याबाधितत्वादिविशिष्टलिङ्गेत्वलक्षणः परे तु प्र-
तिज्ञात्वे हेतुत्वलिङ्गज्ञाप्यसाध्यबोधनेन पुनः तादृशसाध्यबोधे किं प्रयोजनमित्याकाङ्क्षायाम-
बाधितत्वादिबोधनस्यैव प्रयोजनत्वेनाकाङ्क्षा तच्च हेतुरबाधितत्वादिमान् साध्यनिष्ठहेतुज्ञा-
नाज्ञाप्यत्वबोधकवाक्योत्तरवाक्यबोधितसाध्यनिष्ठहेतुज्ञाप्यत्वघटकहेतुत्वादिति रीत्येत्याहुः
नोक्तस्यात्र पदस्य लक्षणवाक्ये इति नार्थः। तस्य प्रतिपादकत्वप्रतिपादकत्वाद्यनोच्याचष्टे सम-
स्तेति। लिङ्गे सपक्षसत्त्वादिरूपतानाधर्मवदित्याकारकवाक्ये इत्यर्थः। न्यूनतां परिहरति। इद-
मिति॥ तादृशस्य बोधप्रयोजकवाक्यपंचकमात्रवृत्तिसमुदायत्वोक्तेर्नायं दोषः। नात्रपद-

॥३॥

दानाद्बोधो वह्निमान् पर्वतादिः अश्मवानयमुत्तरस्य इति चेन्न। लिङ्गपक्षवृत्तिसपक्षवृत्तीत्यादिवाक्यपं-
चकेऽतिव्याप्तेः प्रतिज्ञात्वादिना वाक्यानिवेशे च प्रयोजकान्न वैयर्थ्यान्नु सिद्धान्तलक्षणे पर्यव-
सानम्। स्वार्थविशिष्टज्ञानमित्येकत्वोक्तेलक्षणे एकज्ञाननिवेशाय तामुपाध्यायानां मतमादर्श-
यति। अनुमितीत्यादि। चरमत्वमनुमितिजनने स्वोत्तरज्ञाविज्ञानानपेक्षत्वं। यत्तु स्वार्थानुमिति-
जनकमासपरामर्शजनकबोधजनकस्य वह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्यस्य वारणाय चर-
मेति। अनुमित्सोर्याचरमापरार्थे स्वार्थ इति तन्तुच्छं चरमत्वघटितत्वस्य चरमपदार्थत्वाभावा-
त्। महावाक्यार्थबोधस्येति। विशिष्टैकार्थतापन्नबोधस्येत्यर्थः। स च निगमनैकार्थतापन्नो
यनुयन्वयार्थ्यस्तद्विधेयकउदाहरणार्थान्वितो यो हेत्वर्थान्वितप्रतिज्ञार्थस्तदुद्देश्यकबोधोऽननु-
पगापत्तेउपनयार्थनिगमनार्थान्वयेन बोध्यः उदाहरणवाक्ये च यो य इत्यस्य स इत्यस्य य-
थाक्रमान्तस इत्यस्य च तात्पर्यग्राहकत्वमात्रं वह्निपदस्य धूमव्यापकवह्नौ लक्षणा धूमवत्प-
दार्थेन हेतोऽभेदान्वयाद्धूमव्यापकवह्निमद्भिन्नधूमवानुदाहरणार्थः उदाहरणार्थं वस्तु

ग॰भा॰
४

वच्छेदकतानिरूपितहेत्वर्थघटितप्रतिज्ञार्थोद्देश्यतानिरूपिता यानिगमनार्थावच्छिन्नोपनयार्थवि
धेयता तच्छालिशाब्दबोधेऽभिन्नप्रतिज्ञादिपंचकत्वेन कारणत्वेनाशयः प्रतिज्ञायकेति। तावद
र्थबोधत्वादिना शाब्दबोधपदलक्ष्यं तदर्थस्वयंनिवर्त्तनइत्यावत्। यथाश्रुतत्यागेबीजमाहत्व
ति। ननु अयोजकत्वं तत्परित्यागे न्यायैकदेशोऽस्ति व्याप्तिः तावदर्थबोधजनकताव्यापकत्वात्स्तोके
लस्येत्यवादनमाह तादृशेति। न्यायज्ञाने एककारणता नास्तीत्येव एकैककारणतामाह॥ अत्र तु अस्ति
ज्ञाने न्यायैकदेशोऽस्ति व्याप्तिरित्यत आह यादृशयादृशेति। अन्येयायाचेत्तिवाक्ये। यायाविषयितेति
तुनोक्तं। सर्वासां तर्कतानुपूर्वीविषयितानिरूपकवर्णप्रसिद्धेः। ननु तत्तद्धर्मावच्छिन्नत्वमेवस्य वर्णे
एव न सर्ववर्णे इत्यत आह तादृशेति। यादृशधर्मश्येतत्पर्वतोवह्निमानितिवाक्यनिष्ठानुपूर्वीत्वहान्त
द्विशिष्टयोर्वासमुदायत्वेन तदाकारवाक्यसहस्रघटितसमुदायस्य त्वेकवाक्यघटितस्य न्यायस्ये
त्यसेन वद्यत्वन्नस्तादृशोऽस्यपिकश्चित्। यत्तु तावदर्थबोधकारणतावच्छेदकविषयतावच्छेदकसमु
दायत्वं न्यायत्वं। न्यायघटकतावद्वर्णवृत्तिसमुदायत्वावच्छिन्नविषयतात्वेन कारणतावच्छेदक

॥६॥

त्वात्। नच तावद्वर्णवृत्तिसमुदायत्वज्ञानत्वेन न हेतुत्वं आनुपूर्वीविषयकत्वस्य तद्घटकसकलव
र्णसमुदायत्वज्ञानसाधारण्यात् तनाघ्यानुपूर्वीविशिष्टसमुदायत्वज्ञानत्वेन। तादृशानुपूर्वीविशिष्ट
निगमनमात्रवृत्तिसमुदायत्वज्ञानसाधारण्यादिति वाच्यं तथाविधसमुदायत्वविशेषावच्छिन्न
ज्ञानत्वेन हेतुत्वोपगमात्। तादृशसमुदायत्वविशि॰ष्टविषयितात्वेन तथात्वेतु स्वनिरूपकविष
तादृशविषयितानिरूपकतावच्छेदकसमुदायत्वं मात्रत्र च न व्यापकत्वप्रवेश इति मतेन तन्निरुक्त
र्तुमाह तादृशधर्मश्येति। समुदायत्वमाकांक्षादिमत्पदसमूहत्वं तत्र समूहत्वज्ञानस्यानुपयुक्त
त्वयाऽकांक्षाज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्पितं। आकांक्षाचानुपूर्वीविशेषः। महावाक्यार्थबोधघटितत्वन्त
त्वेपि तादृशोपनयोत्तरत्वविशिष्टनिगमनत्वरूपानुपूर्वीज्ञानत्वेनैव हेतुत्वमित्यत उक्तं कार्यका
रणभावस्याप्रामाणिकतया न्यायत्वरूपसमुदायत्वे तादृशविषयतावच्छेदकत्वासंभवात्॥
पर्वतो वह्निमानिति शाब्दबोधे आनुपूर्व्या तरसाधारणत्वात्सामान्यं न कारणतावच्छेदकघटक
मिति विशेषपदं। मनोयोगयोग्यादिकारणताया योग्यताज्ञानादिविषयाकारणतायायथैवं

गदा·आ

५ तर्णत्वे तत्तदवच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णप्रसिद्ध्याह प्राथ्वज्ञानविरहेति। तत्वे चैकावच्छि
न्नविषयिताघटितधर्मावच्छिन्ननिर्णयत्वावच्छिन्नत्वात्। तात्पर्यग्राहकेन्नयसमूहालंबने तात्प
र्यज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतायास्तादृशविषयत्वावच्छिन्नत्वायोग्यताग्राहकेन्नयसमूहालंबने चयो
ग्यताज्ञानत्वावच्छिन्नकारणतायानिर्णयत्वानवच्छिन्नत्वाच्चदासः हेतुतयेति। यद्यपि समाना
समानानुपूर्वीकनानावाक्यविषयितान्यतमविषयिताशालिज्ञानत्वेन पर्वतो वह्निमानित्याका
रकबोधहेतुत्वे यत्किंचिच्छाब्दबोधानुधावनमफलं तथापि कारणानंतरत्वविशिष्टशाब्दबोधं प्र
ति असमानानुपूर्वीकवाक्यानुत्तरतादृशबोधं प्रति वा पृथक्कारणताकल्पनं त्वावश्यकं। पर्वतो वह्नि
मान् पर्वतो दहनवानिति वाक्ययुगलोत्तरशाब्दबोधस्य च समानानुपूर्वीकवाक्यज्ञानविरहविशि
ष्टासमानानुपूर्वीकवाक्यज्ञानानुत्तरत्वं निवेश्य कार्यतानिर्वाहः अनुगतरूपं पूर्वपूर्ववर्णविषयतानि
रूपितचरमवर्णविषयतात्वादि। प्रतिज्ञादिघटकत्वावच्छेदकरूपेण घटकवर्णघटितसमुदायवार
णाय तत्तदज्ञाने वाच्ये। समानानुपूर्वीकवाक्यानिश्चयत्वेन हेतुत्वात् आनुपूर्वीसाधारणविषयत्व ॥५॥

व्यापकत्वासंभवात् तद्वर्णत्वनिवेशः वर्णत्वव्याप्यकत्वादिव्यापकजातिविशेषः। प्रतिज्ञादिपंचकघटकैकदे
शसमुदायेऽतिप्रसंगवृत्तिव्यापकत्वनिवेशः नत्वेशमर्थः विनिगमनाविरहेण प्रतिज्ञाघटकवर्ण
समानकारणतानांलक्षणे घटकत्वात्तावच्छेदकविषयताश्रयवर्णवृत्तित्वस्य तरसमुदायत्वेऽसत्वात्।
साक्षादवच्छेदकतानुनिवेश्या अन्यथा परंपरया तदवच्छेदकत्वे विषयताश्रयत्वाविधेकदेशवृत्तित्वे
स्वत्वेनातिप्रसंगानुद्धारप्रसंगात्। नच विषयतायां साक्षादवच्छेदकत्वेविवक्षितनुमशक्यमेव। त
द्विशिष्टज्ञानत्वस्यैव तथात्वादिति वाच्यं। ज्ञानत्वस्य वैशिष्ट्यगौरवेण ज्ञानियत्वेन विषयताया साक्षा
दवच्छेदकत्वात्। मैवं। यत्किंचिदेकवर्णवृत्तिविषयतानामेव कारणतावच्छेदकत्वं इतरविषयतानां
च तदवच्छेदकत्वमितिरीत्या प्रतिज्ञाप्रतिपाद्यार्थबोधीयाएकाकारणताहे त्वाद्यर्थबोधीयाएकैका
रणतेति पंचैव कारणताः प्रवेश्याः ननु यावत्स्वगौरवादिति व्यापकत्वोपादानात्॥ यत्तु वा सार्थबो
धे तद्घटकसकलवर्णज्ञानानामेव हेतुतया प्रत्येकं सकलविषयता एव कारणतावच्छेदका एवं च
तादृशीयाया कारणतावच्छेदकविषयताश्रयवर्णवृत्तिसमुदायत्वस्यैव लक्षणत्वस्य सुच

ग॰आ॰
६

वत्कल्प्यतया

च तथा तत्र ज्ञातिविषयतावारणाय वर्णत्वेस्यावश्यकत्वेपि व्यापकत्वं व्यर्थमिति चेन्न तुच्छे। वि
शेषणतावच्छेदकवर्णज्ञानादिना शाब्दार्थबोधवारणाय तत्तद्वाक्यार्थबोधे तत्तद्वाक्यानुपूर्वीज्ञानस्यै
व हेतुतयाः—अवश्यहेतुतया उक्तहेतुताया निर्बीजत्वात्। यद्यपि क्रमघटकवर्णज्ञानानां प्रत्ये
कं न हेतुता गौरवात्। किन्तु तावद्वर्णविषयताशालित्वेनैकहेतुतैव। एवं चावच्छेदकीभूतयावद्वि
षयतानिवेशेनोपपत्तेर्व्यापकत्वं व्यर्थमेव परं तु क्रमो चारितप्रतिज्ञादिघटकवर्णसमुदाय
त्ववारणाय स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञादिघटकाद्यादिवर्णाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तद्घटकद्वितीया
दिवर्णवृत्तियत्समुदायत्वं तदन्यत्वं निवेश्यमिति। तदपि तुच्छतरम्। तथा सति तत्तद्वाक्य
घटकक्रमोच्चारितसकलवर्णज्ञानाच्छाब्दबोधवारणाय तत्तत्प्रतिबंधकत्वप्रसंगात्। के
चित्तु सकलवर्णज्ञानानामपि हेतुतापरं तु यावत्कारणतात्वत्र किं कतिपयकारणतापायत्ये
नैव तत्सकलाः—आद्ये कतिपयकारणतावच्छेदकीभूतविषयताश्रयवर्णसमुदायत्वसत्वादे
कदेशेऽतिव्याप्तिः। अन्त्ये सकलकारणतावच्छेदकैकविषयिताप्रसिद्धेस्तादृशैकविषयि

॥६॥

तानिरूपकवर्णवृत्तित्वविशिष्टतादृशापरविषयितानिरूपकवर्णवृत्तित्वविशिष्टत्वादिरीत्या निवेशे
विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण पर्वतो वह्निमान् पर्वतो धूमवानित्यादि न्यूनाधिकवर्णघ
टितप्रतिज्ञात्वेदं न च लक्षणं संमतम्—आनुपूर्वीज्ञानहेतुतामात्रं व्यञ्जनमुपवर्णितमित्याहुः। यत्तु
वर्णत्वेकत्वादेर्नियतत्वात्। एवं च तादृशयत्किंचिद्वर्णत्वव्यापकत्वमेव विवक्षितं। एतेन तादृशयत्किंचि
द्वर्णत्वव्यापकत्वमेकदेशसमैकदेशविगतं। तत्तद्वर्णत्वव्यापकत्वं तु सकलतद्वर्णत्वाधिकरणैकाप्रसि
द्धिग्रस्ते तादृशैकवर्णत्वव्यापकत्वे सति तादृशापरवर्णव्यापकत्वे सामंत्यादिघटितदोषग्रस्तमित्यपास्तं। य
त्किंचिद्वर्णत्ववतां च स्वविषयितासमानाधिकरणतादृशावच्छेदकीभूतविषयितानिरूपकत्वविशि
ष्टतादृशविषयितानिरूपकतावच्छेदकत्वसंबंधेन। स्वप्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वादि। तेन रूपेण
तद्घटकवर्णक्रमस्यापि प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यार्थबोधकत्वात्तत्साधारणसमुदायवारणाय निरूपक
तावच्छेदकप्रवेशः—तस्मात्तन्निवेशेऽगौरवात्॥ स्वावच्छिन्ननिरूपकताकत्वस्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वनि
रूपकताकत्वोभयाभाव तादृशविषयितानिरूपकत्वेसति स्वावच्छिन्नत्वस्वान्यधर्मावच्छिन्नत्वोभ

ग.आ. यात्तावकत्वादृशविषयितानिरूपकत्वे सति यावत्तादृशनिरूपकतावच्छेदकत्वं वा संबंधः। ए
वं चैतादृशसंबंधेन वर्णत्वावच्छिन्नैकदेशावारणाय व्यापकत्वप्रवेशः। यावत्कारणं त्वेतिग्रंथता
त्पर्यमप्यत्रैवेति तत्तुच्छम्। विशिष्यघटादिनानिवेशापद्यानि गिरीन्द्रमान्नसौलोवद्धीत्यादावव्याप्तेः
॥९॥ अस्मन्मते को वर्णः खो वर्णः इत्याद्यनुगतमतिसिद्धवर्णत्वस्य जातिरूपत्वात्। तादृशेति। प्रतिज्ञाद्या
दिकं मादाय संभववारणाय व्यापकत्वं तत्र सकलपदोपादानं च। तथा च निरुक्तयत्किंचिच्छाब्द
बोधनिरूपितसकलवलकतावच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठस्वून
वृत्तितानिरूपकत्वं यद्यत्समुदायत्वं तद्भिन्नं यत्तादृशवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वं तद्वत्वमिति फल
द्यार्थः। नन्वत्र स्वूनवृत्तित्वं स्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति स्वसामानाधिकर
ण्यं। न चैवं स्वाधिकरणे यत्प्रत्येकं प्रतिज्ञादि तत्र न्यायत्वावच्छिन्नभेदसत्वेनासंभव इति वाच्यं।
स्वावच्छिन्नानुयोगिताकभेदनिवेशात्। प्रतियोगिताप्रतियोगितायां चानुयोगितासमानाधि ॥९॥
करणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं देयम्। तेन वाक्यांतरसाधारणसमुदायत्वस्य न्यायत्वस्वून

।तथा सति निरूपकतावच्छेदकत्वे सति तेन कथंचिद्वर्णजातिवारणेऽपि संसर्गविषयतास्थलेनानुपूर्वीवारणेऽपि
वा॥८
॥९॥

वृत्तित्वेऽपि नासंभवः। स्वसमानाधिकरणप्रतियोगितायाः पर्याप्तिघटितस्वरूपसंबंधे
नावच्छेदकत्वं वाच्यं। उच्चारणभेदेन न्यायभेदेन हेतुन्यायत्वस्यापरन्यायत्वनिष्ठस्वूनवृत्तितानि
रूपकतयाऽसंभव इति स्वसमानाधिकरणपदनिवेशः तादृशवर्णत्वनिष्ठस्वूनवृत्तितानिरूपकत्वे
का वसंभव इति समुदायत्वव्यापकत्वयोर्निवेशः एवं च घटमानयेत्यादिवाक्यवारणाय यद्वांत
रेव्यापकत्वं तत्र प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादिवारणाय यावत्कारणं निवेशः। समुदायैकदेशभेदा
नुपगमे तु। यद्वा स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदसामानाधिकरण्ये तादृशानुयोगितावच्छेदकत्वे
वा सति स्वसमानाधिकरणत्वं तत्। प्रत्येकप्रतिज्ञात्वादेरपि वारणाय यद्वांतरेव्यापकत्वं। एवं च
तत्न्यायस्वरूपतादृशसमुदायत्वनिष्ठस्वूनवृत्तितानिरूपकत्वस्य लाघवमेवैकन्यायघटकवा
क्यं पंचकवृत्तिसमुदायत्वमादायातिव्याप्तिप्रसक्तिः यद्विद्वान्तरेतावदर्थविषयकयच्छाब्द
बोधो निवेश्यते एतद्दलेऽपि तच्छाब्दबोधव्यक्तेरेव निवेशान्न दोष इत्युक्तलेतदफलोपधायकतानि
वेशपर्यवसानापत्तेः। नियमतो वाक्यांतरार्थविषयकन्यायार्थबोधस्वत्वेवाक्यांतरघटितसमुदा

ग॰आ॰ ८ वेत्यादि। एवं न्यायत्वेप्येकैकन्यायघटकवाक्यपंचकवृत्तिसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वे
सत्यवरहसंत्तत्वमस्त्विति चेन्न। यत्किंचित्तादृशसमुदायत्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
सति तद्भिन्नत्वे हि तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वनिरूपकत्वं। अवच्छेदकत्वं च पर्याप्तिघटितसं
बंधेन सामान्यतस्तादृशसमुदायत्वनिवेशे पर्वतो वह्निमान् पर्वतो दहनवानित्यादिन्यायत्ववति
एकतरन्यायेचालनीन्यायेन वाक्यांतरसाधारणसमुदायभेदसत्वेनातिव्याप्तिरतो यत्किंचित्
निवेशः अस्य संत्तत्ववारणाय तद्भिन्नत्वनिवेशानो। स्वसमानाधिकरणयत्किंचित्तादृशसमुदायत्वा
वच्छिन्नभेदसामानाधिकरण्यं तु समुदायेएकदेशान्तेऽपगमापत्तिग्रस्तं। मुख्यमेति। कथायामा
कांक्षाक्रमेणैवाभिधानमिति मूलेऽस्यत्वलंस्फुटं। मुख्यमप्रयुक्तत्वं सामान्यतः प्रतिज्ञोत्तरत्वम्प्र
न्यहेत्वादिवृत्तियघटसमुदायत्वं तद्भिन्नत्वं। अथ चात्रैव प्रतिज्ञानां न्यायत्वनिवेशोऽधीके
दृः प्रतिज्ञादिपदवत्तत्समानानुपूर्वीकवाक्यपरम्। अव्यावर्त्तकपदार्थभेदानिवेशत्वान्न्याय
समुदायत्वमिति।। एकैकेति। अन्यैकन्यायघटकप्रतिज्ञायांतरघटकहेत्वादिचतुष्टयं एकन्याय
॥८॥

घटवाक्यद्वयमपरत्वघटकवाक्यत्रयं क्रमिकमित्यादिशास्तत्तत्समुदायत्वतत्त्वे च केप्यतिव्या
प्तिर्बोध्या। स्वाश्रयीभूतेत्यादि इदमसंभववारणाय। न त्वेतादृशापत्तिवारणाय कद्रूपेणैव मुख्यमप्रयु
क्तप्रतिज्ञादिसमुदायातिव्याप्तेर्वारयितुं शक्यत्वान्मुख्यमप्रयुक्तेत्यादिव्यर्थं। न च मुख्यमप्रयुक्तेषु प्र
तिज्ञात्वादिकं नास्त्येव किंतु तद्भासमानवाक्यत्वमेवेति वाच्यं। प्रतिज्ञात्वादिकं मिथ्यात्वेनेन विरोधात्। ना
पि स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाघटकव्यवहितोत्तरत्वमस्य यत्किंचित्प्रतिज्ञाद्युत्तरहेत्वादिवृत्तियद्यद्विव
चत्वेनान्वयबोधः इत्युक्तं। यत्किंचित्प्रतिज्ञाद्युत्तरत्वनिवेशवैयर्थ्यान्न इति चेन्न। तदा स्वाद्येव वैयर्थ्यं
यदि स्वाश्रयीभूतेत्यादिना सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशः स्यात्तदैव न किंतु नत्वघटि
तत्वेनैवेति मुख्यमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्तिसमुदायत्वस्यापि भेदकूटस्यावश्यकत्वात्। अथ वा मुख्य
मप्रयुक्तप्रतिज्ञादिवृत्तियद्यत्समुदायत्वं तत्तद्भिन्नत्वमित्यस्यैव पर्यवसानमेवेति। अत एव दी
धितिकृता एतन्न निवेशितं। एतन्मात्रसत्वेऽयं दिक्पार्थोऽस्य पूर्वविशेषणत्यागएव स इति बो
ध्यम्। अत्र च तादृशप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्वस्य हेतुरवृत्तित्वतादृशहेतुव्यवहितोत्तरत्वस्य सोदा

ग॰आ॰ हरणवृत्तित्वाद्यन्यतमविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तित्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वक्षणोदाहरणवृत्तित्वोभय
संबंधेन मन्निशाविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तित्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वक्षणोदाहरणवृत्तित्वोभयसंबंधेन
हेतुविशिष्टत्वाद्यन्यतमविशिष्टान्यत्वस्य वानुगतस्य निवेशः। अथानुपूर्व्या चरमवर्णत्वपर्याव
सितत्वेन चरमवर्णविषयिताया एव साक्षादवच्छेदकत्वमतः। पर्याप्तिघटितस्वरूपसंबंधेन सा
क्षात्परंपरासाधारणावच्छेदकत्वनाववच्छेदकत्वानायकोटिप्रविष्टत्वमुक्तम्। केचित्तु यद्यपि अ
वच्छेदतावच्छेदकसाधारणावच्छेदकत्वैतायां मानाभाव तथापि विनिगमनाविरहेण पूर्वपूर्वव
र्णविशिष्टचरमवर्णत्वस्यैव चरमवर्णविशिष्टपूर्वपूर्ववर्णत्वस्यापि पूर्वचरमवर्णविशिष्टम
ध्यवर्णत्वादेरप्यानुपूर्वीत्वा—वच्छेदविषयतानां न लक्षणकार्यसाक्षादवावच्छेदकत्वसंभव
तिपरंतु तादृशी या या कारणतातदवच्छेदकप्रविष्टविषयितानिरूपकवर्णवृत्तिसमुदायत्वनिवे
शेनैवैकदेशावृत्तिसमुदायत्ववारणे व्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यम्। न मान्यत्वं तु कस्य हयएवेति नो
हासीन साधारणसमुदायत्वमादाय यातिव्याप्तिरित्युपाध्यायमतनिष्कर्षः। साधुः अथ तावदर्थवि

॥८॥

षयकयत्किंचिच्छाब्दबोधजनकयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपकवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वनि
वेशादेवोपपत्तौ किमवच्छेदकताकूटोपादानेन। न चैवं प्रतिज्ञाद्यर्थविषयकघटमानयेत्यादिवाक्या
र्थविषयकसमूहालंबनयत्किंचिद्बोधव्यक्तिमादाय घटमानयेत्यादिवाक्यघटितसमुदायेऽतिप्र
संग इति वाच्यम्। तादृशसमुदायत्वनिष्ठमूलवृत्तित्वानिरूपकत्वविशेषणेन वारणात्। अन्य
था त्वन्मतेऽप्यधिकवृत्तिसमुदायत्वे तादृशवर्णत्वव्यापकत्वसत्त्वेनातिप्रसंगस्य दुर्वारत्वापत्तेः।
न च तादृशानिरूपकत्वांतमपहाय तादृशवर्णत्वसमनैयत्यमेव निवेश्यं लाघवात् तथा चोदासी
नविषयकस्य यविषयकयत्किंचिज्ज्ञानमादाय व्यायोदासीनसमुदायेऽतिव्याप्तिवारणाय व्याप
कोटावच्छेदकत्वोपादाने व्यापकोटौ न हेतुपर्यवचिष्टमिति वाच्यं। एवमपि न्यायदृढार्थविषयक
यत्किंचित्समूहालंबनबोधव्यक्तिमादाय मायदृयसमुदायेऽतिव्याप्तेस्तद्विशेषणस्यावश्यकत्व
यात्वत एव घटमानयेत्यादिवाक्यघटितसमुदायेऽप्यतिप्रसंगानवकाशेनावच्छेदककोटिप्र
विष्टत्वविशेषणवैयर्थ्यस्य दुर्वारत्वात्। यत्तु वर्णत्वस्य कत्वादिरूपतया समुदायत्वे तादृशवर्णत्व

वा॰आ॰ व्यापकतायाः संभवेपि न तद्व्याप्यतासंभव इति तावद्वर्णविषयिता एकमात्रविषयितामा
१० त्रवृत्तिरूपेणानुगमय्य तन्निरूपकवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशात् न्यायद्वयवारणमिति तत्तुच्छं
वर्णत्वस्य कत्वादिरूपताविराकरणात्। उक्तरीत्यैवोपपत्तौ अनुगमवैयर्थ्याद्गौरवाच्च। अ
त्रेदं समाधानमवगन्तव्यम्। तत्तज्ज्ञानकत्वावच्छिन्नं स्वरूपसंबंधेनैव वक्तव्यमन्यथा घटमान
येत्यादिवाक्ये कालिकसंबंधेन जनकताविशिष्टतज्ज्ञानमादायातिप्रसंगात्॥ अथ कालिकसं
बंधेन तत्तज्जनकतावच्छिन्नज्ञानविषयत्वकर्णत्वव्यापकत्वस्य घटपदत्वरूपसमुदायत्वेस
त्वात्तत्ति — न्यूनवृत्तितानिरूपकत्वसत्वेन नातिव्याप्तिरिति चेत्तर्हि तादृशं प्रतिज्ञात्वादिकमादा
यासंभवः। अवच्छेदकत्वगर्भोपरदत्तस्वरूपसंबंधेन यत्किंचिदेकत्वद्वैशिष्ट्यस्य च निवेशान्न
कोपि दोष इति चेदेच मप्य वय वेऽति व्याप्तिः प्रतिज्ञात्वादेस्तादृशन्यायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तित्वादिक
पत्वात् न्यूनवृत्तित्वदेकदेशत्वादेः सकलकारणतावच्छेदकविषयितानिरूपकावृत्तित्वादित्य
वच्छेदकत्वनिवेशात्। न चोक्तवाक्यविषयितानामपि कालिकादिसंबंधेनावच्छेदकतावत्त्वाद्

॥१०॥

स्वरूपसंबंधेनैव तद्वत्वं निवेश्यं एवं चावच्छेदकत्वनिवेशनमधिकमिति वाच्यं। अवच्छेदकत्वं प्रका
रविधया न प्रवेश्यते किं त्ववच्छेदकतासंबंधेन जनकतावत्त्वमेव तथा गौरवात्। एवं प्रतिज्ञादिज्ञा
ने कालिकसंबंधेन तज्जनकतासत्वेनासंभवदुष्परिहरत्वेपि संसर्गतयाऽवच्छेदकत्वप्रवेशाद् इति।
वस्तुतस्तु स्वरूपयोग्यज्ञानकन्यायसंग्रहाय वाक्यांतरघटिततादृशन्यायवारणाय च स्वरूपयो
ग्यताकूपजनकतानिवेश्यते ति उक्ताद्युपर्यवसानं। एवं चावच्छेदकतायाः प्रकारत्वेनैव निवेशो
गौरवान्नावात्। एवं विषयतानां विनिगमनाविरहेण न साक्षादवच्छेदकत्वं संभवति। आगमा
वानुपगमे स्वोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगिकान वृत्तित्वरूपाव्यवहितपूर्वत्वस्योत्पत्तिद्वयघ
टितत्वेन गुरुभावीरननया न दृघटितानुपूर्वीविषयतायाएवकारणतावच्छेदकत्वात्॥ पत्वाद्य
वच्छिन्नप्रकारताशालिनिर्णयत्वेनैव विनिगमनाविरहेण तादृशप्रकारतानिरूपितत्वत्वादिनि
ष्ठावच्छेदकताशालिनिर्णयत्वेनापि जनकतायावत्तु शक्यतयावर्णलग्नतज्ज्ञानकतावच्छेदकविष
यिताकवर्णप्रतिसिद्धेरसंभवाच्च। न चेदृशासंभवात् वारणाय जनकतासु वर्णविषयितावच्छि

ग॰आ॰ न्तत्वमेव निवेश्यं पक्षाद्यवच्छेदकतावच्छिन्नजनकतानां वर्णविषयितानवच्छिन्नत्वेन वारणा
दिति वाच्यं। तथा सति तथाविधजनकतावच्छेदकविषयिताश्रयवर्णवृत्तित्वनिवेशेनैव सामं
११ जस्ये वर्णत्वव्यापकत्वोपादानवैयर्थ्यात्। लाघवेन चोत्तरत्वघटितानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानत्वेनैक
कारणतानिवेशेन व्यापकतानिवेशावश्यंभावात्। अथ पक्षाद्यवच्छिन्नविषयितायाः साक्षा
ज्जनकतावच्छेदकतामते जनकतासु वर्णत्वव्याप्यजातिनिरूपितावच्छेदकताख्यविषयिताव
च्छेदकत्वानिरूपितत्वमेव निवेश्यं। तावतैव वर्णविषयितानिरूपितजातिप्रकारितावच्छे
दकसकलजनकताव्युदासात्। एवं च तथाविधाया जनकतातत्तदवच्छेदकयत्किंचिज्ज्ञानीय
विषयिताश्रयवर्णवृत्तिसमुदायत्वनिवेशान्न एवोपपत्तेस्तादृशविषयताश्रयवर्णत्वव्यापक
त्वमपि न निवेश्यमिति महालाघवमिति चेन्न। एवमपि पक्षाद्यवच्छिन्नप्रकारितानिरूपितत्वेस्य
त्पक्षाद्यवच्छिन्नविशेष्यितानिरूपिताव्यवहितोत्तरत्वावच्छिन्नसांसर्गिकविषयिताशालिनिर्ण
यत्वावच्छिन्नजनकतायां विनिगमनाविरहजन्यायास्तादृशायावदंततया तज्जनकतावच्छेदक ॥११॥

विषयताश्रयवर्णप्रसिद्ध्याऽसंभवापत्तेः। एवं चावच्छेदकतावच्छेदकतासाधारणावच्छेदकताजा
त्यावैवकोटिप्रविष्टत्वमुक्तं। तद्घटकसकलवर्णविषयितानामेवावच्छेदकत्वान्न दोषः। अविशिष्टत्वं रूपपर्याप्त्य
यदि च जातिनिष्ठावच्छेदकत्वनिष्ठतादात्म्यावच्छेदकत्वानिरूपकत्वे सति सांसर्गिकविषयितानिष्ठसाक्षा
दवच्छेदकत्वानिरूपिकाया जनकतायास्तत्तदवच्छेदकयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णवृत्तिसमु
दायत्वनिवेशेनैवोपपत्तौ तादृशवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशवैयर्थ्यमुक्तं तेन तादात्म्यजन्यतानंतरत्वा
न्तदोषः इति। अत्र सकलवर्णविषयितानां साक्षादेवावच्छेदकत्वं न त्वेकमवच्छेदकमन्यत्तदवच्छेदक
मिति मते तस्यार्थासिद्धिकरणविषयतावत्त्वाप्रसिद्धेरतः प्रविविक्तमप्याहुः। अथ तथाविधसक
लकारणतावच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णत्वव्याप्यत्वे स्वव्यापकतादृशवर्णत्वकत्वं वा विवक्ष्यतां
न्यायत्वाश्रयस्य सकलकारणतावच्छेदकविषयितावत्त्वान्न दोष इति चेत्तदासंभवं कल्पयेति यत्तु अ
वच्छेदकत्वानुपादाने फलोपधानरूपजनकतोपादाने समानानुपूर्वीकेऽस्मादिदोषाप्रसरेऽपि न्यायां
तरविषयकसरूपं यत्किंचिज्ज्ञाने निवेश्यं। एवं च न्यायत्वविषयकज्ञानकारणतादृशवर्णत्व

तत्कारणतावच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णत्वाभावकूटवद्वृत्तित्वे तूक्तातिव्याप्तिः

ग॰आ॰ समनैयत्यपक्षेपि समंजसः। न च न्यायजन्यतो न्यायत्वे अवशेषात् न्यायत्व इति वाच्यं तावदर्थवि
१२ षयकशाब्दबोधीयसकलकारणतावच्छेदकयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयताश्रयवर्णत्वव्यापकत्वं तत्त
विषयकत्वस्य तदर्थत्वादिति तच्चुच्छम्। प्रतिज्ञोत्तरहेतुत्तरोदाहरणोत्तरोपनयोत्तरनिगमनत्वादिरू
पानुपूर्व्या अव्यापकत्वात्। समु— दायत्वविशेषस्य तथात्वेपि। स्वाश्रयीभूतप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्त
रत्वसम्बन्धेनहेत्वादिवृत्तिसमुदायत्वनिष्ठत्वविशेषणेन न्यायद्वयत्वादिवारणा। किंचोदासीनप्रतिज्ञैक
देशन्यायोत्तरसमुदायत्वमुदासीनप्रतिज्ञान्यायोत्तरसमुदायत्वं चादायातिव्याप्तिः न्यायमात्र
विषयकयत्किंचिज्ज्ञानस्यैव यत्किंचित्तदुत्तरज्ञानघटितत्वात् तादृशावर्णत्वस्य तादृशसमुदायत्व
संभवात्। यदपि स्वसमानाधिकरणत्वे त्प्रतियोगितावच्छेदकत्वमात्रत्वं नवृत्तित्वं। सामानाधि
करण्यं निवेशप्रयोजनाभावात्। न चैवमसंभवः यज्ज्ञानीयतादृशतत्तत्कारणतावच्छेदकविषयता
श्रयवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वनिष्ठस्वनवृत्तित्वानिरूपकसंबंधसमुदायत्वे तादृशतत्तत्कारणताश्रय
वर्णत्वव्यापकत्वस्य विवक्षितत्वात्।। पूर्वदले ऽवच्छेदकत्वनिवेशान्न्यायोदासीनसमुदाये नातिप्रसंगः।। घटमानयेति वाक्योत्तरघटेति ।।१२।।
+ एवैकन्यायघटकवाक्यपंचकवृत्तिसमुदायसमाहायासंभवात् पर्याप्तिनिवेशे तद्विवक्षावैयर्थ्यात्।।

यदि च दलद्वयेपि यद्यज्ज्ञानत्वं तत्तज्ज्ञाने वीप्सांकृत्वा ऽवच्छेदकत्ववैयर्थ्यमुच्यते यद्यदर्थोत्तरत्वे न्यायमा
त्रज्ञानमादायातिप्रसंगवारणात् तदा महागौरवम्। यत्तु सामानाधिकरण्यघटितमूनवृत्तित्वप्रवेशो
पि तस्य प्रतिज्ञादिसाधारणतयाऽसंभववारणाय तादृशसमुदायत्वे तन्निवेशं तादृशसमुदायत्वस्य
न्यावृत्तित्वे वाऽनिरूपकं तार्थः तत्र चानेकत्रसमुदायत्वनिवेशेगौरवात् समनैयत्यमेव सम्यगिति त
न्न। असंभववत्वेन तादृशविषयतान्यतमविषयताश्रयनिवेशे न्यायोदासीनप्रतिज्ञासमुदायेऽति
व्याप्तेरिति तच्चुच्छं यादृशन्यायव्यक्तिज्ञानोत्तरं न कस्यापि शाब्दबोधः। तदसंग्रहाय स्वरूपयोग्यताया
एव निवेश्यत्वाज्ज्ञानान्तरविवक्षावैयर्थ्यात्। न्यायोदासीनप्रतिज्ञासमुदायेऽतिव्याप्तेरनुद्धाराच्च।
यज्ज्ञानशब्देन तथाविधसमुदायज्ञानस्यैव धर्तुं शक्यत्वात्। यत्तु समनैयत्यपक्षे शाब्दबोधेयत्किंचि
त्वविशेषणेन न्यायद्वयादिवारणे स्वाव्यवहितोत्तरोत्पन्नोहिज्ञानं तेन ग्राह्यम्। तच्चैवैकन्यायार्थ
ज्ञानमेवेति न्यायद्वयाद्यर्थबोधप्रसंगः तदाचार्याणामयमेवाशय इति तच्चुच्छम्। एवमपि न्यायो
दासीनप्रतिज्ञोत्तरसमुदायेऽतिव्याप्तेरुत्तरीतेरावश्यकत्वेन्यायद्वयादौ दोषस्यैवाप्रसरात्।।

ग.आ. यज्ज्ञानमाहायव्यापकत्वं तद्व्यवलिङ्गिविज्ञानमाहायापरत्वानिवेशात् इयच्छेदकत्ववैयर्थ्यमि
ति तत्तुच्छतरम्॥ न्यायमात्रज्ञानमाहायव्यापके न्यायोदासीनसमुदायेस्वज्ञानमाहायापर
त्वसत्वात्। यत्त्ववच्छेदकत्वोपादाने पि उदासीनधर्मिकन्यायत्वत्रमादेवशाब्दबोधस्तन्न्यायेन्या
१३ यत्वेन तद्घटविषयितायाः अप्यवच्छेदकत्वात् व्याप्तित्रमात्मत्वनिवेशो पि दुर्वारः एवं यत्र घटध
र्मिकन्यायत्वत्रमादेवशाब्दबोधस्तत्र न्यायत्वऽनिरूपकत्वो लासत्वेनाव्याप्तिरिति तन्न। तथाहि
धन्याये मानाजावदिति कतं पद्मयितेना इदं तु बोध्यम्। स्वाश्रयीन्तूतप्रतिज्ञाव्यवहितोत्तरत्व
मत्वे स्याद्दे प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वीमत्त्वमि
त्वं प्रतिज्ञात्वम्। अन्यथा वह्निमान् पर्वत इति वाक्यधर्मिकपर्वतो वह्निमानित्यानुपूर्वीज्ञानमा
हायमुक्तमोत्वर्णसमुदायरूपप्रतिज्ञोतरत्वादेहेतोदोसत्वेनातिव्याप्तेः आनुलोम्योन्यत्वेन
वारणेपितादृशसमुदायरूपचरमवर्णोत्तरत्वादिनिवेशापानात्। आनुपूर्वीपदमवच्छेदकता
पर्याप्तिनिवेशार्थम्। एवं साध्यविशिष्टपक्षबोधमयोग्यहेतुविशिष्टहेतुत्वबोधकं हेतुत्वं तत्र

॥१३॥

प्रतिज्ञाघटकहेतुर्थबोधकत्वोपगवारणाय प्रकृतपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितताद्दशहेतु
त्वविषयितानिरूपबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वेसति ताद्दशहेतुत्वेतरविषयितानिरूपबो
धजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयीभूतायानुपूर्वीमत्त्वमिति पूर्वितं। तेन निगमनव्युदासः
एवं प्रकृतसाध्यं व्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षबोधं साध्यव्याप्यादिवत् प्रकृतहेतुविशिष्टहेतु
त्वविशिष्टप्रकृतसाध्यविशिष्टपक्षबोधं निवेश्यक्रमेणोपनयनिगमने बोध्ये। न च नोदाहरणवा
रणकारणतयोर्निवेशव्युत्क्रमोक्तमागघटितोदाहरणघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिरिति चेन्न। धू
मवान् धूमव्यापकवह्निमानित्याद्याकारकबोधे योग्यधूमवान् सवह्निमानित्याद्यानुपूर्वीप्रका
रकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् हेतुविशिष्टधर्मिबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्व्यैवच्छिन्ना
व्यवहितोत्तरसाध्यविशिष्टधर्मिबोधजनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वीमत्त्वं तत्। ए
वं व्यतिरेकोदाहरणस्थलेऽपि ह्यम्॥ न तु ताद्दशाकारणता विशिष्टताद्दशाकारणे तेन निवेश्या
त्वाद्यवात् वैशिष्ट्यं च स्वसामानाधिकरण्यस्वावच्छेदकविषयताश्रयवर्णाव्यवहितोत्तरवर्णा

विषयतावच्छिन्नत्वेन तत्संबंधेनेति चेत्तर्हि यो यो धूमवान् स वह्निमानित्यादिपूर्ववर्त्तिज्ञानानुपूर्व्याः तद्
वच्छेदकप्रकारतानाश्रयत्वात् कथं कारणतद्घटितत्वं समुदायवारणमिति। यदि च पर्वतो वह्निमा
नित्यादिप्रतिज्ञायां यो यो धूमवान् स स वह्निमानित्यादिके नोदाहरणे तत्प्रतिज्ञाघटसाध्योपस्था
पकतावच्छेदकानुपूर्वीभिन्नसाध्योपस्थापकतावच्छेदकानुपूर्वीमद्वृत्तित्वं न्यायत्वे निवेश्य
म्। एतच्च विभिन्नानुपूर्वीकेनार्थोपस्थापकार्थपदसमुदायघटितन्यायस्यालक्ष्यत्वमभिप्रे
त्य तस्यापि लक्ष्यत्वे तु धूमादित्यनन्तरं स धर्मी पर्वतो वह्निमानित्याद्युदाहरणादिसाधारण
समुदायवारणाय तद्यदप्रतियोग्यानुपूर्व्या अघटितपक्षोपस्थापकतावच्छेदकाप्रविष्टत्वं
देयम्। तत्रैव वह्निपदघटितोदाहरणादिघटितस्यातिव्याप्तिः प्रतिज्ञायास्तादृशानुपूर्वीभिन्न
साध्योपस्थापकतावच्छेदकानुपूर्वीमत्त्वात्। ततः तेद्दानुयोग्यानुपूर्व्या प्रतिज्ञोत्तरप्रविष्टत्वं वि
शेषणम्। एवं हेतुघटकहेतूपस्थापकतावच्छेदकानुपूर्वीभिन्नाविशेषितहेतूपस्थापक
तावच्छेदकानुपूर्वीमद्वृत्तित्वं निवेश्यम्। अपि वोषितोपादौ नातस्माद्वह्निमानिति

निगमननिर्वाहः। धूमाद्वह्निमतः सधर्मी पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यादिन्यायस्य लक्ष्यत्वे तदनुयोग्या
नुपूर्व्या प्रतिज्ञोत्तरप्रविष्टत्वं विशेषणम्। पर्वतो धूमाद्वह्निमान् धूमात् इत्यादौ यो यो धूमवान् स धूमा
द्वह्निमानित्युदाहरणादिघटितस्य संग्रहाय तत्रैव यो यो धूमवान् स धूमाद्वह्निमानित्युदाहरणादिघटि
तस्य च वारणाय प्रतिज्ञाघटकसाध्योपस्थापकतावच्छेदकानुपूर्व्या अप्रविष्टत्वं तत्रैव निवेश्यम्॥ तच्च ता
दृशसाध्यतावच्छेदकप्रकारताशाब्दोपस्थितिजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणप्रकारतानाश्रय
त्वम्। अत एव तत्र यो यो धूमवान् स धूमाद्वह्निमानित्युदाहरणादिघटितस्यापि व्युदास इति। धूमा
द्वह्निमानिति च निगमनं॥ धूमपदे व्याप्यादिविशिष्टे लक्षणाऽसंगात्॥ एवं यो यस्तद्वानिति नोदाह
रणं। विशेषणपरामर्शिद्यापत्तेः संप्रदायविरोधाच्चेति॥ छ तदुपाप्येति निगमनप्रतिज्ञयोः सं
ग्रहाय प्रतीकद्वयम्। तेन द्वितीयकस्यानुसरेणेन। समूहालंबनमिति द्वाधिकारो कर्द्दोषो दुरापं।
अन्यथा वेति। महावाक्यार्थबोधो यथा प्रकृतमूलाप्ये इत्यग्रे स्फुटं। अनास्थायांवाकारः न्यायार्थबोध
परामर्शयोरंतराज्ञानानां वाह्निविशिष्टे व्याप्तसंगतिरतो व्याचष्टे विशिष्टेति। ताहशीया अनेनेति व्युत्प

ग.आ. तिमत्तिजेत्य। अंतरपदं स्वरूपपरं। उक्ताप्यतेइत्यस्योक्ताद्यलइतिनार्थो मनसोनित्यत्वादि
त्यत आह स्वात्मकेति॥ स्वं तत्तद्वाक्यार्थविषयकज्ञानं। तेनेति। केवलमतः परामर्शकत्वे। संगति
१५ स्तस्य परामर्शानुत्पादकत्वादितो व्याचष्टे। तेनेति। तदेव तत्तद्वाक्यार्थविषयकज्ञानमेव नतर्हि तयोप
नयः किमिति प्रयुज्यत इत्यत आह व्याप्येइति। आकांक्षितं जिज्ञासितं। तदृसत्वे नेति। उपनय
वाक्यजन्यव्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शासत्वेनेत्यर्थः। न चोपनयार्थबोधोत्तरनिगम
नार्थावगाहित्वायार्थबोधएवसंगच्छतीति कथमेतदितिवाच्यं। निगमनार्थविशिष्टोपनयार्थ
स्यविधेयत्वेविधेयतावच्छेदकज्ञानविधया निगमनार्थज्ञानस्यापेक्षणात्। उपनयार्थशा
ब्दबोधोत्तरं निगमनश्रवणेन तद्घटकपदार्थोपस्थित्यैव — पनयार्थबोधनाशाच्च। नचतावत्य
र्यतं तदृसत्वेपि महावाक्यार्थबोधेऽवांतरवाक्यार्थबोधस्य कारणत्वे तदनुरोधेनोपनयार्थस्मर
णस्यैव कल्प्यतीयतया ततएवानुमितिनिर्वाहे परामर्शोत्तरस्वीकारोऽनुचित इति वाच्यं। तथा
प्यंशेउद्बोधकेन कल्प्यते इत्याशयः। समाधानं तु तदंशे पोषस्याप्रामाणिकत्वमनुरूप्य बाध ॥१५॥

कत्वादिति। अवांतरवाक्यार्थबोधएवसामग्री अपेक्षिता महावाक्यार्थबोधस्य संगतसामग्री का
वांतरनानावाक्यार्थबोधाधीनएवेतिपुनरानेवादितात्पर्यापेक्षाशंकानवकाशः। मिश्रास्तु समाधानमाह
वादीति। वादीतिसाधारणधर्मोक्तिः एवमप्रमाणशंकानेयत्रेमानाभावाद्व्यवच्छिन्नपरामर्शवैयर्थ्यं
दुर्वारमेवेत्यस्वरसः स्वसंमतं समाधानमाह न्याय्यत्वेति। न्यायार्थज्ञानस्यहेतोर्व्याप्त्यप्रकारकत्वात्। हेत्वि
त्यादिना मानसानुधावनम्। तेनवह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्येन तत्र परामर्शजनकत्वाभ्युपगमे
ऽपि तत्रापि धूमः पक्षेपर्वतेनवेत्येवाकांक्षा। तथाचायमित्येवोपनय इति व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्वि
शिष्टत्वमेव ज्ञानमितिवदतां मतमाह सुहृदिति। अत्रस्वयं न्यायलक्षणमाहेति जागदीशीयावता
जा रणमसंगतं मूलेदर्शितताया एवसंगतत्वात् उपाध्यायप्रभृतिभिस्तस्यैवानुरोधाच्च लघुलक्षणां
तरासत्वेन मौलन्यायलक्षणस्य दुःसंगतत्वात्। अथवा तत्र न्यायलक्षणमित्यस्य पर्यवसितन्या
यलक्षणमित्यर्थ इत्याशयेनाह। अत्रेति। पंचकेति। शाब्दज्ञानानां जनकानीतिव्युत्पत्तेः नचैतावता
बोधपंचकजनकपंचकवाक्यसमुदायत्वेमन्यार्थः। नतु प्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वमितिशंक्यं

ग॰ आ॰
९५

यो प्रतिज्ञादिपंचकसमुदायत्वमित्यत्र प्रतिज्ञादिपंचानां प्रतिज्ञात्वादिनैव निवेशितत्वात्त
त्प्रतिज्ञादिकं न तत्स्वार्थबोधजनकवाक्यस्वरूपमेवेति मूलार्थ एवोक्त इत्याह-प्रतइति। उ
चितानुपूर्वीकत्वं तु पूर्वितदोषविलिकारेण। सामान्यतो बोधनिवेशे घटमानयेति वाक्येऽति
व्याप्तिः स्यादत-आह प्रयोजकांतं चेति। न तु परामर्शप्रयोजकशाब्दस्यत्र शाब्दपदस्य पंच
बोधपरत्वे प्रतिज्ञादिपंचवाक्येरित्यादिमूलासंगतिः एकबोधाजननेपि कुरीत्या पंचबोधा
नादायलक्षणगमनसंभवादित्याशयेन शंकनेयद्यपीति। उपाध्यायोक्तलक्षणे क्वचिदेकज्ञाना
जननेऽतिर्गहो व्यंजितः एवमिति चूमते स्वार्थविशिष्टज्ञानमित्येकत्वानुपपत्तिं परिहरति। सं
जवेति। पंचार्थक एकबोधे परामर्शप्रयोजकतोपपादनेऽर्थात् पंचानां बोधानां तदुपपादितं
त्ववतीत्यभिप्रायेणेत्यर्थः॥ इत्यभिप्रेत्य। ननु तत्स्यलक्षणे प्रवेशः सकालइतिलाघवमभि
प्रेत्य। उचितानुपूर्वीकः प्रतिज्ञादिपंचसमुदायो यत्रेति विग्रहे तस्य व्यादिसमुदायानतिरि
क्ततया तत्रातिव्याप्तेराहेवेति। समुदायत्वस्य धर्मत्वेनैव निवेशउचितः। अन्यथोच्चारण

॥९६॥

भक्तिभेदेन न्यायभेदादनुगतलक्षणानुपपत्तेः॥ अनुगतसमुदायत्वेन निवेशे प्रयोजना
भावात्मनानाभावाध्येस्त्यभिप्रेत्य यत्समुदाय इत्युक्तम्। नन्वेवम्। स्वतन्त्रतादेः कथं वारणमित्यतः
पर्याप्तिप्रवेशयति तादृशेति। स च धर्मोऽर्थात् समुदायत्वमेवेति स्फुटयति समुदायत्वमिति। एवं
सति पंचपदोपादानं सार्थयति पंचपदमिति विशिष्य प्रतिज्ञात्वादिना सर्वांतरेण निवेशेऽति
व्याप्तेः एतेन वोक्तनामलेष्वावयवकस्य मीमांसकानां अवयवकस्य प्राचीननैयायिकानां द
शावयवकस्य वारणाय पंचपदमित्यपास्तं उत्तरेति। अत्र वहितरेत्यर्थः प्रतिज्ञोत्तरवाक्योत्त
रहेत्वादित्रिगमनां नोत्तरप्रतिज्ञादेस्त्ववारणाय तयोर्निवेशः॥ न च स्वाधिकरणकालध्वंसाधि
करणकालध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपमव्यवधानं न हेत्ववयवघटकस्य तस्य प्रतिज्ञा
धिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वादिति वाच्यं। स्वाधिकरणकालध्वंसाधि
करणकालध्वंसाधिकरणता संबंधेन प्रतिज्ञासामान्याभावस्य निवेशत्वात् स्वत्वानिवेशो
पि अन्याधिकरणता या अन्यसंबंधत्वाभावेन सामान्याभावनिर्वाहात् संबंधे सामान्यरूपस

ग.आ. शावेपि तद्वृत्तित्वप्रतियोगितावच्छेदकतानैव स्यात्॥ वस्तुतस्तत्पूर्वपूर्ववर्णानंतर्यविशिष्टच
रमवर्णत्वरूपानुपूर्वीरूपं प्रतिज्ञात्वं। तस्य पर्वतोवह्निमान्वा न पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यभेदेन
१८ भिन्नत्वेपि पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधजनकतावच्छेदकप्रकारकाश्रयत्वमनुगमकं। आनं
तर्यं च स्वोत्पत्त्यधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वा
त्मवृत्तित्वं ध्वंसाधिकरणत्वं च ध्वंसोत्पत्त्यधिकरणरूपं तेन नोक्तदोषः स्वध्वंसाधिकरणक्ष
णोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वं वा। स्वेतादृशप्रकारताश्रयधर्मवत्त्वं। एवं तादृशप्रकारता
श्रयधर्मत्वेव हेतुत्वादि तत्र निरूप्यत्वं निरूकानंतर्याश्रयवर्णघटितत्वं निवेश्यम्॥ तादृशानं त
र्यवत्तितादृशधर्मवत्त्वादिरूपहेतुत्वं वा। आनंतर्यवत्त्वं च स्वाश्रयवर्णघटितप्रकृतधर्मवत्त्वसं
बंधेन आनुपूर्व्यं तरस्य प्रकृतप्रवेशः हेत्वादेर्ज्ञानानुत्तरत्वात् अतएव तत्र तत्राये तथाविधानु
पूर्वीविशेषितितथाविधविशेषपदयोरुपादानमितिबोध्यं। निगमनएव विशेषान्तेतितथाविध
मयं चेच निगमनपदं निगमनघटकांत्यवर्णपरं। यत्तु प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगा

॥१९॥

बोधजनकतावच्छेदकत्वरूपं चिद्विषयताश्रयवर्णसमुदायत्वं प्रतिज्ञात्वं एवं हेतुत्वादिकं निवा
च्यं अत्र च निगमन एव विशेषान्तेति यथाश्रुतमेव रमणीयं। अत्र प्रतिज्ञादिघटकचरमवर्णानं
तर्यं न निवेश्यं तच्च चरमवर्णाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति
तदधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं परं तु तत्र स्वघटकवर्णप्रागभावासमानकालीनत्वे
सतितथावधत्वविशिष्टत्वं वा चरमत्वानानिवेश्यं विशिष्यतदधिकरणकालनिवेशेनैवोपप
त्तेः हेत्वादिघटकानां पूर्ववर्तिप्रतिज्ञाविषयकज्ञानध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया ता
दृशप्रतिज्ञाधिकरणकालध्वंसविषयकज्ञानाधिकरणतया चाव्याप्तिरतः कालस्यनिवेशइति
तन्न विशिष्यनिवेशेननुगमात् चरमत्वनिवेशे गौरवात्। प्रतिज्ञाघटकचरमवर्णध्वंसोत्पत्ति
कालोत्पत्तिकहेत्वादिघटितन्यायसंज्ञवेतुन्याश्रयप्रतियोगिकस्वाश्रयासमानकालीनध्वंसाधि
करणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानं निवेश्यं। स्वप्रतिज्ञात्वादिरूपसमुदायत्वं। तेनप्र
तिज्ञाघटकाद्यादिवर्णध्वंसाधिकरणकालस्पर्शध्वंसाधिकरणत्वेपिनदोषइत्याप्याहुः। प्रति

ग॰आ॰ शाब्दे ऐक्ये ज्ञानभेदेन विषयिताभेदेपि प्रतिज्ञाविषयितात्वेनानुपूर्वीविषयिताव्यापकत्वं
स्यादतः शाब्दव्यक्तिभेदेन भिन्नत्वोत्कीर्तनं। यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नयाव्यविषयितात्वं याद
१८ शयादृशविषयितात्वेनानानुगतमिति भावः। यादृशानुपूर्वीकप्रतिज्ञोत्तरं यादृशानुपूर्वीकहे
त्वंतरेत्यादि। क्रमेणोचितानुपूर्वीति विशेषणं न्हि दृहनादिशाब्दघटितानुपूर्वीभेदेन शाब्दव्यक्तिभेदे
नैयायिकभेदप्रसंगः। अग्निमद्वित्यादिव्याप्तिश्चयस्कुतठहासान प्रतिज्ञादिपंचकेऽतिव्याप्तिवार
णाय तत्समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव व्यापकत्वं निवेश्यं। एतेनानुपूर्वीविष
यितासामान्यनिवेशापदेशेप्रतिज्ञादिविषयितासामान्यस्य व्यापकतया शाब्दव्यक्तिभेदेनैव संग
तमेवेति निरस्तं तथापि उत्तरकृत्ये ज्ञानभेदेन विषयिताभेदासत्वेऽगतिः एतत्कृत्ये तु तदनुपग
मे विषयभेदे विषयिताभेदास्वीकारे संगतेरिति बोध्यं। यत्किंचिदिति विषयिताविशेषणं। तादृशेति।
व्युत्क्रमोक्तेत्यर्थः क्रमप्रयुक्तव्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपंचकोत्तरसमूहालंबने आनुपूर्वीविषयक
त्वव्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिविषयकत्वयोः व्याप्यव्यापकभावः ज्ञानभेदेन विषयिताभेदात्के

॥१८॥

वलन्यायज्ञाने समूहालंबनज्ञानीयन्यायानुपूर्वीविषयिताविरहादित्यर्थः। नैवमिति। तस्याए
वक्रमोक्तमानज्ञानेपि सत्वात्तत्र व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिविषयिताविरहान्नातिव्याप्तिः। तादृशेपि।
व्युत्क्रमप्रयुक्तप्रतिज्ञादिपंचकसमानाधिकरणन्यायघटकानुपूर्वीविशिष्टप्रतिज्ञादिसमुदाय
वाद्गगनमिति व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिपंचकसमानाधिकरणे न्यायविशेष इति वाज्ञानीयेत्यर्थः।
आदिना समानकालीनत्वादिपरिग्रहः। समानाकारकज्ञाने विषयितयोरैक्येपि समानाधिक
रण्ये विशेष्यकत्वावच्छिन्नानुपूर्वीघटकारितारूपा उक्तज्ञानीयविषयिता। तथाविधज्ञानीयन्याय
घटकप्रतिज्ञादिपंचकविषयितालोभिन्नैव वह्निमान्पर्वत इति ज्ञानविषयिताघटकसमाना
धिकरणे वह्निमान्पर्वत इत्यादिज्ञानविषयितावत्तस्याप्युक्तसमूहालंबनन्यायवत्तः याः के
वलन्यायज्ञानेऽभावात्व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिसमुदायेऽव्याप्तिरिति भावः। न च तादृशानुपूर्वी
पर्याप्तिनिरूपकताकयत्किंचिद्विषयितानिवेशान्नायं दोष इति वाच्यं आनुपूर्वीमात्रविषयताया
अपर्याप्तेः। न च तत्पर्याप्त्यवच्छेदकताकनिरूपकताकविषयितानिवेशः यत्किंचिदिव घटितत्वेना

ग॰आ॰ त्विगुरुत्वात् इति भावः। एतेन यादृशविषयिता त्वेयत्किंचिदानुपूर्वीविषयकत्वसमानाधि
१९ करणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तादृशविषयिताशून्यज्ञानीयत्वं व्याप्यत्वान्न तु विषयितायो
देयमिति पास्तं। न एतत्पक्षेऽभावस्यानिरूपितेदेन प्रतिज्ञादेर्भिन्नत्वाच्चाजननात् न्यायेनासंभवात्।
यत्किंचित्त्वनिवेशेन गौरवाच्चानुपूर्वीकत्वं आनुपूर्व्याश्रयत्वं तच्च विशिष्टनिगमनत्वरूपाया
नुपूर्वीत्वाश्रयत्वरूपं निगमनत्व एव विश्रान्तमित्यनेन दूषितम्॥ इदानीं तु यथा विशिष्टनिगमनत्वं
तथैव विशिष्टप्रतिज्ञादीति निदिश्य पंचविधायानुपूर्व्या तदा तद्दृशानुपूर्वीकत्वं प्रत्येकं वक्तु
शक्यमित्याशयेनाशंकतेऽथेति। पूर्वेति। अव्यवहितपूर्वेत्यर्थः। तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंस
प्रतियोगित्वमेवन्त्विति। उपनयघटकचरमवर्णोऽत्र तन्निगमनत्वेनेवोत्तरोत्तरवर्णपूर्वत्ववि
शिष्टाद्यवर्णत्वं तस्य प्रकारताविशेषाश्रयधर्मत्वेनोक्तः स्यान्निवेशः। आनुपूर्वीति वेशानुरो
धोद्घटकनिगमनत्वादिनांसमुदायत्वपर्यवसन्नानोत्थानः उदासीनप्रतिज्ञान्यायान्तरगत
क्रमिकहेत्वादिसमुदायवारणायोचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञानिवेशः एवमुचितानुपूर्वीकहेत्वादि

॥१९॥

निवेशफलमूह्यम्। वस्तुमात्रदोषेणैव निरसनीयं कस्मात्तरमाह। अथवेति। पूर्वपंचानुपू
र्व्यंशकाऽस्तत्रेदानीं यदृच्छयैकैकनिवेशे पत्तिदर्शयति एकविधेति। एवमपीति। न चैतत्प्रतिज्ञोत्त
रैतद्धेत्वादिघटितभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमस्तु। तत्पक्षसाध्यहेतुकन्यायाननुगमप्र
संगात् यत्तु एवमपि तन्न्यायघटकप्रतिज्ञायाप्यतादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं तथैवाप
रन्यायघटकहेतोरपरापरन्यायघटकोदाहरणादेरिति नोक्तातिव्याप्त्युक्तासंभवः। तादृशैकभे
दप्रतियोगितावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मत्वमित्यपि देयं। तदसमुदायन्यायोपनयभेदवारणाय। न च त्वा
स्पष्टप्रवृत्तिधर्मानवच्छिन्नत्वं प्रतियोगिताविशेषणं न्यायत्वं चानुपूर्वीरूपमिति न तद्भेदासंग्र
ग्रह इति वाच्यं। नानान्यायान्तर्गतप्रतिज्ञादिसामानाधिकरण्येन विशिष्टन्यायभेदवारणात्। नव
तादृशानुपूर्वीतरानवच्छिन्नप्रतियोगिताभेदनिवेशासंभवः न्यायभेदस्य तादृशेतरप्रतिज्ञात्वाद्य
वच्छिन्नप्रतियोगिकत्वादिति तन्न तादृशैकभेदनिवेशपतन्नाऽवच्छेदकतापर्याप्तिसाधनात्तद्युक्त
दोषवारणात्॥ स्वाश्रयेति। प्रतिज्ञायां यत्किंचिदानुवैपर्याप्तिरुक्ता। यत्तु पाश्चात्यनिष्कर्षे नावद्यथि

ग.आ. पयकबोधस्य निविष्टतया द्वलद्वयेपि यत्किंचिच्छाब्दबोधपदेन न्यायद्वयार्थशाब्दबोधमुपा
दाय न्यायद्वयेऽतिव्याप्तिरतस्तद्वारणाय तद्विशेषणे यत्किंचित्वं प्रतिज्ञाद्यवयवपंचकमित्यत्र यत्किं
२० चिच्छाब्दबोधपदेनैकन्यायार्थबोधऽपादीयते न वा न्यायद्वयेऽतिरूपकत्वोतेन वारणं। अंत्येऽसंगतो
न्यायत्वेन व्यापकत्वस्य दुरुपपादत्वात्। तथा च तत्रापि यत्किंचित्वं व्यर्थमिति चिंत्यं कुर्वन्तु॥ तात्पर्या
दिति। उचितानुपूर्वीकत्वादेरित्यादिः एवं चेत्ति। नन्वत्र संदर्भे विरोधो दुर्वारः तादृशात्वेदप्रतियो
गितावच्छेदकत्वनिवेशात्मपिप्रतिज्ञादिपंचकैकदेशावृत्तिसमुदायत्ववारणाय प्रतिज्ञाद्यादि
पर्याप्त्यवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मपंचकव्यापकत्वरूपविशेषणस्य सार्थकस्यावश्यकत्वात्। असंग
तत्वं येन तादृशात्वेदप्रतियोगितावच्छेदकवर्णत्वव्यापकत्वनिवेशासंगतवादितिचेत्। अत्र केचित्॥
तादृशात्वेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यावच्छेदकतावच्छेदकसाधारण्यस्य सामान्यिकत्वेन तादृशा
नुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपक
वर्णत्वाव्यापकसमुदायत्वनिवेशेनैवैकदेशावृत्तिसमुदायत्ववारणे प्रतिज्ञादिपंचकवृत्तित्ववैयर्थ्य

॥२०॥

र्थ्यासंभवात्तदुपपत्तिसम्भवात् नैवं चेत्यादिकथनासंगतिः। यत्तु वर्णत्वस्य कत्वादिरूपतया ता
दृशात्वेनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णान्यत्वमहत्वसमनियतत्वस
मुदायत्वं विवक्षितं। एवं च विशेषणद्वलवैयर्थ्यान्न संदर्भविरोधः। अनिरूपकत्वांततु न विशेष्यं।
एवमपीत्यतिप्रसंगापत्तेः। यत्तु ज्ञानुपूर्व्या मध्यवर्धामांशनिवेशेप्रयोजनाभावाद्धेतुवाच्यत्व
घटितं तादृशानुपूर्वीप्रकारकनिश्चयत्वसमनियतकारणतावच्छेदकविषयताश्रये कोवन्हि
मान्पर्वतो वन्हिमान् कुतो धूमादित्यादिवाक्यसमुदायेऽतिव्याप्तिरतो जिज्ञासादिविषयता
प्रयोजकत्वेन वर्णे विशेष्य इति तन्न। एवमपि घटमानयेत्यादिवाक्यं तरितप्रतिज्ञाहेत्वादिघ
टितसमुदायेतिव्याप्तेरिति तदसत्॥ वर्णत्वादेः कत्वादिरूपतामते पि उत्तरत्वादिसंसर्ग
कनिश्चयं निवेश्य वर्णपदस्य संसर्गतासजातीयवृत्तिविषयतामात्रनिवेशे पर्यवसितया तद्व्या
पकत्वनिवेशेनैवोपपत्तावन्यतमत्वव्याप्यत्वांशयोर्निवेशवैयर्थ्यात्॥ उक्तरीत्याऽसंगतत्ववार
णाय यत्किंचित्त्वव्यापकत्वे सति तद्व्यक्तरूपस्यैव निरूपकत्वांतार्थस्य निवेशनीयतयैव

ग॰आ॰ मपि साध्यंशसंगतेः वस्तुतस्तु तथाविधसाध्यघटकप्रतिज्ञात्वादिरूपयत्किंचिदानुपूर्वीविशेषा
२९ वच्छिन्नभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टवर्णत्वव्यापकत्वसमुदायत्वनिवेशात् विशेष्यदल
वैयर्थ्यमिति। पूर्वं प्राचीनोक्तविशेषणांशवैयर्थ्यं घटमानयेत्यादिवाक्येऽतिप्रसंगस्यैवाभावादि
ति तेषां तदभिधानासंगतिः पंचकैकदेशसमुदायवारकं च विशेषणं नास्तीति न्यूनतेति पूर्व
पक्षिणश्च। इदानीं तेषां तदभिधानसंगतिः तादृशसमुदायवारकविशेषणस्यैव चैतद्ग्रन्थमतेनि
प्राचीनोक्ताभिप्रायलिखनमात्रमन्यथा एवं चेति पंचकैकदेवनैरर्थ्यं स्यादित्यनुपपन्नम्। अत्र एकै
कन्यायघटकत्वात् द्वावयवापरन्यायघटकप्रतिज्ञाद्यानंतर्यावगाहिसमूहालंबनविषयत्वसमनि
यतकारणतावच्छेदकीभूतयत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितामादायैव समपीत्यादिदोषोऽतः स्वाश्रयीभू
तप्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वपर्यन्ते हेत्वादिविशेषकतादृशाव्यवहितोत्तरत्वप्रकारकज्ञानाश्र
यत्वरूपं तन्मात्रत्वेन निवेशमिति गौरवं न दूषणं तादृशहेत्वादिवृत्तिभिन्नत्वस्यैव निवेशादिति बोध्य ॥२९॥
म्। प्रतिज्ञात्वादीति। तादृशतादृशयत्किंचिद्धर्मव्यापकत्वमर्थः। अन्यथाकुत्रापि समुदाये तेन तादृश

नानासमुदायत्वव्यापकत्वासंभवात् प्रतिज्ञात्वादिव्यापकत्वनिवेशोऽसंभवो अननुगतप्रतिज्ञात्व
स्य यावत्प्रतिज्ञावृत्तितया अस्यैकन्यायवृत्तिसमुदायत्वस्य तद्व्यापकत्वात् इति अवच्छेदक
धर्मोपादानं धर्मस्यापर्वततोवह्निमानित्यादिवाक्यसाधारण्यादिः यद्यप्येवं सति पर्याप्त्यवच्छेदकेनानैवेति तद्वृत्ति
न्यायत्वावच्छिन्नभेदोऽत्र तत्त्वस्य तथापि पर्याप्त्यतिरिक्तसंबंधेन व्यापकत्वविवक्षणाददोषः। तादृशयत्किं
चिद्धर्मव्यापकत्वे सति तदितरचतुष्टयसामानाधिकरण्योक्तेः प्रतिज्ञात्वादिनरैकदेशसमुदायव्या
दृक्। मादृशयावृत्तिव्यावृत्तिरतः पंचकेति। प्रतिज्ञादिनी प्रतिज्ञाघटकभागहेतुघटकभागादिभागपंचक
घटितसमुदाये इत्यर्थः। अत्रापि च घटमानयेत्यादिवाक्यघटितसमुदायेऽतिव्याप्तिरतः स्वनिष्ठमू
नवृत्तितानिरूपकं यद्यत्तत्तद्भिन्नत्वं निवेश्यं। केचित्तु एवं चोदासीनघटितेतादृशपंचकसमुदायस
स्यापि निरासो बोध्यस्तादृशव्यापकत्वादित्याहुस्तेषां चायमाशयः तादृशधर्मपंचकावच्छेदेन न्या
यत्वसंभवात् तादृशयत्किंचिद्धर्मपंचकावच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितायाः पर्याप्तिसंबंधे
नानवच्छेदकत्वरूपव्यापकत्वमेव निवेश्यं तत एव तादृशसमुदायत्वनिरासे नातिरूपकत्वोक्तं

ग॰ आ॰ विशेषणं नोपादेयमिति। प्रतिज्ञादेरिति। न्यूनपर्याप्तस्याधिकपर्याप्त्यनवच्छेदकत्वादिति भावः।
२२ पर्याप्तिघटितस्वरूपसंबंधेन अन्यतमत्वमादाय अतिव्याप्तिः अनेकपर्याप्तत्वप्रवेशेन समुदा
यत्वस्य पर्याप्तिघटितस्वरूपसंबंधेन न्यायपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वं वारयति। अनेकेति। यत्तु अग
दशानन्क्रमेण पंचभिः पुरुषैः प्रतिज्ञादिपंचाभिधाने न्यायत्वापत्तिरतः औचित्येनैकपुरुषप्रयुक्त
त्वं देयं। न चैकत्वस्य सर्वसाधारण्यात् कथं दोषवारणं स्वाश्रयप्रयुक्तत्वस्वानाश्रयप्रयुक्तत्वोभ
यसंबंधेनैकत्ववदन्यत्वस्य वाच्यत्वात्। स्वं प्रयोक्तृत्वमेकत्वमिति। तन्न। स्वाश्रयीभूतप्रति
ज्ञाव्यवहितोत्तरत्वशून्योत्पन्नाव्यवहितोत्तरत्वस्वानुकूलकृतिसमानाधिकरणकृतिजन्यत्वो
भयसंबंधेन प्रतिज्ञाविरहस्यैव निवेश्यत्वात्। इदं तु बोध्यम्। अन्वय्युदाहरणार्थघटितमेकं न्या
यत्वं व्यतिरेक्युदाहरणार्थघटितं चापरं। एवं चोदाहरणपदं द्वितीयव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता
कं तृतीयोपनयप्रयोगान्तापन्नविधिव्याप्तिबोधकोदाहरणेतराभिधायोपनयप्रसंग इति। यत्तु सा
ध्यसाधनजन्मेदेन न्यायनैयाङ्कत्वाज्ञानस्य लिंगकोसाधकतास्थलान्यायश्चतुरवयव एव। तन्न्या ॥२२॥

देकत्वयसंभवत्वेनोदाहरणत्वावदिति तन्न। यदि पंचभिरवयवैरसाधकत्वं साध्यमिति सम्भ
वबंधपूर्वके तत्राताकांक्षितापि पंचावयवाः प्रयोक्तव्याः अन्यथा स्ववृत्तेव्यसाध्यत्वाद्युपदर्शन
निर्वाहो न स्यादन्यथा सर्वत्रैवोपनयमात्रं स्यात्तावतैवानुमितेरुपयुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतयोर्लाभात्त
दात् दशोपि तत्र ते आवश्यकाः। अन्यथा एकसाध्यपक्षहेतुकन्यायभेदप्रसंगादिति सिद्धांतमवष्टभ्येत
द्व्यत्तणकरणात्। यत्र पक्षधर्मताया अप्युपनयसिद्धता तत्र चतुरवयवकन्यायोचित्सापालाच्चेति न किंचि
देतत्। न्यायानंतर्गतेति विचारास्तिदिव्यक्तस्थलीयेति नार्थः किंतु अचितानुपूर्वीरहितेति तादृशान्न्याति
कमतिज्ञापिपक्षकस्य न्यायत्वात्। विज्ञिनेति पर्वतो वह्निमान् पृथिवीत्वात्। यो यो रसवान् सरू
पवान् यथा घटः सत्ताव्याप्यद्रव्यत्ववानयं तस्माद्गुणवानित्यादिरित्यर्थः। न त्वाधेति स्थलन्याय
त्वं नाप्येवेत्यभिप्रायः। यथाक्रमलमूलेति। एवंवचनं नालस्वार्थविशिष्टज्ञानमित्यंमूलेत्यर्थः। अवयव
त्वत्तणानुरोधेन समूहालंबनानात्मकत्वज्ञानस्य चनायस्त्वरसेति। तात्पर्येत्यर्थः। न संगृह्येति वाद
तात्पर्यविषयीभूतो दृश्यविधेयज्ञानापन्नार्थबोधकत्वमर्थः शुद्धेति संगृह्य प्रतिज्ञाहेत्वर्थबोधेपि प्र

ब॰आ॰ चमतो न साध्ये ऽबाधितत्वबोधसंभवः। बाधकं तावत्तया जागरूकत्वादिस्तूपनयापेक्षायद्यपि प
रोक्षे बाधशंकाऽकिंचित्करी तथापि तद्ग्राहिताऽप्रामाण्यशंकास्यात् एवं धूमवत्त्वांशेऽप्रमत्वशंकाऽनो
२२ पनयार्थबोधे। हेतोरूपयसिद्धत्वात्। स च विषयपरिशोधकतर्केऽउपयुज्यते धूमात्मका पाद्या ताव
निश्चयरूपत्वात्। उपयोगित्वेनेति। अन्यथा बाधानुवृत्त्या मध्यस्थस्यानुमित्सनापत्तेः उपनयार्थ
ग्रहस्य बाधनिवर्तकतया ऽबाधितत्वतद्व्याप्यासत्प्रतिपक्षितत्वोन्नयमानं तस्य शाब्दाधीनत्वाय
लक्षणं द्वरः। संन्तूयैकार्थप्रतिपादकत्वे आकांक्षाविरहो ऽबीजं वदतां मतमुत्थापयति। यद्धिति।
नीलइति। न च नीतत्वघटत्वोभयावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं समग्रे वेति वाच्यं। नीलत्वावच्छिन्नप्रका
रकतानिरूपितघटत्वावच्छिन्नतां विधाल्मकोद्देश्यतास्थले नीलत्वावच्छिन्नावच्छेदकताप्रयो
जकपदस्य घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताप्रयोजकपदपूर्वत्वविवक्षणात्। गुणानां चेति। जैमिनिसूत्रे
गुणानां विधेयानां परार्थत्वात्। उद्देश्यमात्रसाकांक्षत्वात्। उद्देश्यमात्रनिष्ठविषयतानिरूपित
विषयताश्रयत्वादिति यावत्। असंबंधः अवच्छेद्यावच्छेदकतापन्नविषयितानिरूपकत्व

॥२२॥

मात्रपदेन धर्मितावच्छेदकप्रकारतापन्नत्वव्यवच्छेदः

त्वस्य हि। समत्वात्। तुल्यत्वेन ज्ञानादिति तदर्थः यद्यपि विधेयानां नतादृशविषयितानिरूपकत्वं कु
तद्दृष्टत्तौ परार्थत्वात् समत्वादिति हेतुद्वयं तत्र परार्थत्वस्यैव सम्यक्त्वेन समत्वाविस्यस्य वैयर्थ्या
त्। तथापि पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निविषयित्ववह्नित्वविषयित्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकताबोनस्या
त्। वह्नित्वस्य धर्मिपारतंत्र्येण पर्वताद्यसाकांक्षतया वह्निवह्नित्वयोः परार्थत्वात्। अतः समत्वादित्यु
क्तं। तथा च यथा वह्नेः पर्वतमात्रे विधेयत्वं तथा न वह्नित्वस्य तस्य वह्नौ विधेयतया पर्वतमा
त्रे विधेयत्वाज्ञानादिति न समसमत्वं वस्तुतस्तु विधेयविषयतानामवच्छेद्यावच्छेदकभावः। कुतो न
साकांक्षायां समत्वादित्युक्तं परस्परधर्मितावच्छेदकप्रकारतापन्नविषयितयोरेवावच्छेद्याव
च्छेदकताबोननु तद्दतापन्नविषयितयोरिति यद्वा विधेयबोधे कदाचिद्धर्म्याकांक्षा जायते न विधे
यांतरस्यातो धर्मिविधेययोरेव संबंधो नासतो। न विधेययोः विधेयबोधे च कुतो न विधेयांतरस्या
कांक्षेत्यतः समत्वादिति धर्मधर्मिता वधर्मितावच्छेदकप्रकारतानान्यतरत्वस्य त्वादित्यर्थः। अवच्छे
ति। अवच्छिन्नविषयिताप्रयोजकस्य विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकनिरर्णयादेरभावात्। एकवा

ग. भा.
२४

च्चत्वं एकपदप्रयोज्यविषयितायाः साक्षात् परंपरया वाऽवच्छेद्याया विषयितायास्तत्प्रयोजकत्वं विधे
यत्वे हेतुर्विधेयविषयितात्वे हेतुः। वाक्यत्वे हेतुर्विशिष्टवाक्यत्वं अवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नतद्विषयिताद्व
याप्रयोजकत्वं। तत्र ज्ञानस्य च प्रत्येकस्थले यत्तद्विषयिताद्वयशालित्वमुहालंबनरूपत्वादिति
भावः। अत्र प्राचां मते श्लिष्टवदनुसंधानत्वेन आवश्यकः ननु मणिकारमते इति बोध्यम्॥ नन्वे
वं कथं चिदित्यादि स्यादित्यंतपंक्तेः संगतिः निगमने साध्यस्योपनये हेतुमत्तस्य विधेयत्वादित्यत आ
ह केवलेति। योजनया प्रतिज्ञोद्देश्यतावच्छेदकवाचकपदस्योद्देश्यवाचकपदपूर्वत्वानुसंधानेना
पि। एवं चैकस्यामेव प्रतिज्ञायां फलत्वेनोपगम्यते तेन न पर्वते वह्निबोधार्थमेकावह्निमत्पर्वते
निगमनार्थबोधार्थमपरेति न शंका। अत्र दृष्टांतमाहोद्देश्येति। अन्यथा शाब्दबोधे शाब्दिकोद्देश्यतु
देश्यमितिनियमात्तु रोधेनायं वह्निव्याप्यधूमवानित्युपनयकल्पनापत्तेः एवं एकस्मादेवफ
लत्वेऽपीतिभावः प्रतिज्ञानिगमनयोरपि योजनोपगमात्तासत्तिभंगः दूषणेति। अन्यथा तादृशा
तात्पर्यनिर्वाहायोपनये उचितवाक्यांतरकल्पनागौरवं स्यात्। बीजत्वात् योजनाविरहप्रयोजक ॥२४॥

त्वात्। तथाच तादृशशाब्दबोधविरहे तात्पर्यविरहो बीजमुच्यतां किमध्ये योजनाविरहकल्पनये
तिभावः। अप्रायेति प्रतिज्ञावाक्यज्ञानेत्यर्थः विधेयत्वसंत्त्वेपीति निविधेयकोए बाधिकास्यात्
द्वयोरपि धेयत्वादपरार्थत्वाच्चेतिभावः। तदर्थस्याधिकरणत्वयस्य तदर्थस्यः प्रतीतिः दंडवन्नाद्यादिपदं
सुंदरदंडीत्याद्यावत्वेद बोधोदयाद समस्तेति। प्रतियोगीति प्रतियोगिवाचकपदेत्यर्थः तत्तायार्थाऽ
भेदः सापेक्षेनत्तत्वद्धितसमासाइतिसूत्रं। सापेक्षत्वसमर्थत्वं तच्छाब्दबोधप्रयोजकीभूतसमा
नविभक्तिकत्वादिराहित्यं। यथा कृष्णराजमातंगशाब्दबोधेपस्यांतकृष्णपदस्याप्रयोजकतयाऽसा
मर्थ्यान्न कृष्णस्यराजमातंगइत्यादिसमासः। विशेषणपदोत्तरविभक्तिप्रयोज्याभेदशाब्दबोध
प्रयोजकत्वेन विशेष्यपदोत्तरसमानविभक्तिरपेक्षितानतु विशेष्यपदोत्तरविभक्तिप्रयोज्याभा
द्बोधे विशेषणपदोत्तरसमानविभक्तिः। एवं भेदान्वयबोधेपीति शब्दप्रमाणे विस्तरः सर्वमिदं
विशाविरहस्थले एवेत्यु कोलाहलवतापीति। एवं चक्कचिदपि व्याप्याधिकरणे व्यापकाभावप्रं
काया अप्रसंगवाद्व्यभिचारज्ञानाभावसहितसहचारदर्शनरूपसामग्र्याः। फलमाह। ननूत्तर

ग॰आ॰ मिति। ननु समानविषयकत्वमात्रेण विरोधित्वे मानाभावात् महानसत्वादिना सकलवह्निषु
२५ वह्न्यादिमत्त्वबोधेऽपि धूमत्वादिना वह्न्याद्यभावशंकादुर्वारेति नोत्तरस्तत्र व्यापकतामा
त्रस्य बोधसंभव इत्यत आह स एवेति। महानसं धूमवद्धूमव्यापकवह्निमच्च महानसमात्रं धूमव्या
पकवह्निमच्चेति समूहालंबन एवेत्यर्थः। तस्य तात्पर्यं महानसत्वलक्ष्यरूपेण परं परित्यज्य नोदि
तं वादिना सेति। अन्यथा नीलपर्वतो वह्निमानित्यादेः प्रतिज्ञात्वाद्यनुपपत्तेः धूमवत्त्वहेत्वा
दिसाध्यके इति कृते धूमवत्त्वेनो वह्निमत्त्वे हेतुः यो यो न वह्निमान् स न धूमवानित्याद्यन्वयु
दाहरणे त्वर्थः। विकलतावबोधकत्वं अनुयोग्यविषयके नत्वर्थे बोधोऽप्रसिद्धः ज्ञानानात्मा
दौ हस्तत्राप्ययविकलबोधेऽपि उदाहरणे तत्संभव इति भेदेनोपन्यासः। ननु प्रकृतार्थक्रमतो यो
यो धूमवानित्यादौ न तत्तद्धेतुकत्वमिति तत्स्वाग्गः एतेनार्थबोधकत्वसंभव इत्याद्युक्तदूषणेन।
महानसं धूमवत्। धूमाद्वह्निमच्चेति बोधं चेद्वादि तात्पर्यविषयं ब्रूयात्तदोदाहरणसमुदा
यस्येति। विहायेति सेत्यैव कार्यप्रतिपादकत्वमित्यनुवर्तत इत्यनेनान्वयः। तत्त्वं प्रतिज्ञाहे ॥२५॥

तुत्वं। स्वार्थोपस्थितिद्वारेति शेषः। यद्यपि पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमानिति बोधे पर्वतो धूमा
द्वह्निमानित्यानुपूर्व्याः एतदपेक्षणात् तत्त्वं कथमेकार्थबोधः। तथापि तादृशविधेयतावच्छेदकवि
शिष्टज्ञाने तादृशविधेयोपस्थितये तादृशानुपूर्व्या अपेक्षणेऽपि प्रकृते विधेयतावच्छेदकत्वेन वह्नि
त्वमात्रज्ञाने कुत इत्याकांक्षया तु विधेयवह्नितावच्छिन्ने धूमादित्यस्यान्वय इत्युपगमात्। ननु
वह्निः किं ज्ञानज्ञाप्य इत्येवाकांक्षा तया पक्षविशेषणतानापन्नसाध्ये हेतुज्ञानज्ञाप्यत्वस्यान्वयो
द्वेव तन्निवृत्तिसंभवात्। तदापन्नसाध्ये तद्बोधनमनुपयोगी स्यादत आह प्रथमेति। वह्निमत्त्वं कुत
इति च नाकांक्षा। पक्षविशेष्यकज्ञानविषयत्वाविषयकत्वात् विवादविषयधर्मिणि सामान्यतो
वह्निज्ञापकज्ञानस्यासिद्धेश्च। किन्तु पर्वते वह्निमत्त्वं कुत इत्याकारैव। सा च पर्वतपदवशाद्वि
ज्ञानजन्यपक्षविशेष्यकज्ञानविषयो वह्निरित्याकारा। एतादृशाकांक्षानिवृत्तिश्च पर्वतवि
शेषणतापन्नसाध्ये हेतुज्ञानजन्यपक्षविशेष्यकज्ञानविषयत्वबोधनेनैव संभवतीति तयो
रेकवाक्यत्वमिति समाधत्ते पर्वत इति। तत्रैवेति। कुत इत्याकांक्षोत्थापकत्वमवच्छेदार्थ एवकारः

ग॰आ॰ २८

तस्मात्किंज्ञानजन्यज्ञानविषयतामात्रावगाहित्वया धूमादित्युत्तरे एसाध्यमुख्यविशेष्यकधू
मज्ञानजन्यज्ञानविषयताबोधेपिपर्वतेवस्तुतावव्यावर्त्तकवन्हिमत्त्वसाधकालाभाद्विफलत्व
स्यादितः पक्षपरिग्रहेएप्रतिज्ञाभिधानवैयर्थ्यात्। स्वजनकत्तेपिपक्षविषयकत्वेनजनकज्ञा
नेनासत्तेऽपनयानुत्थानप्रसंगात्तथाचजन्यज्ञानेयद्वाप्रतिज्ञार्थबोधेतत्प्रयोजकविर
हात्कथाऽप्रामाण्यशंकास्याद्वन्हिव्यक्तिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावत्तोवन्हात्ताववसंज
नात्तन्निवृत्तिस्तत्वधूमज्ञानजन्यपर्वतविशेष्यकसाध्यज्ञानबोधेतथासत्यर्थसिद्धसमा
नविषयकत्वमान्यजनकीभूतधूमज्ञानविषयतारूपप्रयोजकलाभात्तत्रप्रयोजकत्वकथं
तोछेदायाकांक्षयोदाहरणमवतारणीयमिति। नचनवमतेपिपक्षविशेष्यकत्वंजनकज्ञानेए
वनासत्तौजन्यज्ञानेचार्थतः समानविशेष्यकत्वस्यनोक्तिरितिवाच्यम्। ऽपनयानुत्थानप्रसं
गात्तथाचजन्यज्ञानेतस्मात्विशेष्यदर्शनेनज्ञानज्ञानेतद्बाधग्रहवारकमात्रंननुतत्रपक्षवि
शेष्यकत्वलाभाय इतिपर्वतेवन्हिमत्त्वंकुतः इत्येवाकांक्षातत्कुतइतितावन्मात्राएतदनिष्टस्यैव ॥२९॥
पर्वतेवन्हिबोधानंतरमितिपुनरुक्तं। यद्यपिपर्वतेवन्हिमत्त्वंकुतइत्यतः पर्वतेवन्हिज्ञानजनक

ज्ञानविषयत्वव्याप्यधर्मज्ञानेनूपादित्साकांक्षैवोच्यते तथाचपर्वतेवन्हिज्ञानकंकिमित्येवयुक्त
तेसमन्तिव्याकुलपदार्थतावच्छेदकावांतरधर्मप्रकारकज्ञानेच्छायांकिंपदप्रयोगेः तथापिपरमोत्तरज्ञा
नानुरोधेनतत्रपंचम्युपादानम्। यदिवाहृदाविशेषणविशेष्यभावापन्नपदार्थविषयकत्वेनज्ञा
नमिच्छाया ग्राहितेत्वादृशविशेषणविशेष्यभावापन्नतद्विषयकत्वेनज्ञानजनकत्वेयेवोत्तरस्तुमितिनि
यमः। नहेतुत्तरानुरोधेनेच्छायामेवतुल्यवित्तिवेद्यत्वमुक्तमर्थशाब्दबोधोत्तरमानसबोधस्यचातन्निव
र्त्तकत्वमुपेयन्तादृशाकांक्षायां। धूमादिजन्यज्ञानविषयत्वमात्रप्रतिपादनान्ननिवृत्तिरित्याहतन्नि
वृत्तिर्भवति। निवृत्तिरनुत्पादः। धूमपदस्यतज्ज्ञानमर्थः समभिव्याकुलप्रतिज्ञापिघटकविशेष्यतावच्छेदका
वच्छिन्नविशेष्यकजन्यज्ञानविषयत्वंपंचम्यर्थः। एवकारश्चपर्वतविशेष्यकत्वाघटितस्य किंचिद्विशेष्यकत्व
घटितस्यबोक्तार्थस्यप्रतिपादनेतन्निवर्त्तकतावच्छेदकार्थः। धूमादितिधूमज्ञानजन्यमहानसविशेष्य
कज्ञानविषयत्वंतदर्थः। आधेमहानसविशेष्यकत्वस्याधिकमप्युक्तार्थज्ञानमस्त्येवेतिबोध्यं। तथ
धूमज्ञानजन्यपर्वतविशेष्यकज्ञानविषयत्वंपक्षविशेषणतानापन्नसाध्येकुतोनजाम्यतेइत्याकांक्षा

ग॰आ॰ तत्कर्म्मविशेषणतापन्नएवसाध्येतद्विशेष्यकज्ञानविषयत्वज्ञानमितिनियमांगीकृत्यनिराकु
कतेपंचमानइति। उक्तनियमस्यफलोत्तरमप्यादर्शयतिउक्तयावदिति: पंचम्यानानार्थत्वेपित
तोधूमज्ञानजन्यवह्निविशेष्यकज्ञानविषयत्ववान्धूममहानसमितिमत्सत्वयाद्यर्थः। हतत्स्वह
र्शनंचकिंचिद्विशेषणतापन्नयएवसाध्येकिंचिद्विषयकज्ञानविषयत्वज्ञाननियमेनैवोपपन्नत्
स्यैकधर्मिघटितत्वंमर्थमित्याशंकाकारणाय कस्तादृशावह्निमानित्येवाकांक्षातत्त्वकोदृशाइत्यपि
क्षेत्यादिघटितादूषयतिइदंहीति। निगमनेतादृशाप्रतीतिजनकतासत्त्वात्तल्लक्ष्यवच्छेदइत्यतआह
उदाहरणेति। तत्परतातादृशेच्छाप्रयोज्यता। इहेति। अनुमितिच्छाप्रयोज्यत्वं। तत्प्रयोजकतयैवप्र
तिपत्तिप्रयोजकतयैव। स्वीयस्वीयेति। स्वघटकपदैकवाक्यतापन्नैः प्रतिज्ञादिपंचभिः स्वस्वार्थज्ञान
जन्यतेइतिसूत्रार्थइतितत्त्वहिबोधः। यादृशावाक्येरिति। यादृशसमुदायत्वाप्रयोज्यपरामर्शविषयीभू
तायावंतः पदार्थाःप्रत्येकंतत्तदुपस्थापकत्वंतादृशसमुदायत्वमर्थः। तन्वेतद्दोषद्वयवारणायचेत्ता ॥२७॥
नइदर्थविषयकैकबोधोनिवेश्यतेस्वार्थविशिष्टज्ञानमित्येकवचनात्तदानादृशबोधाप्रसिद्धिरत

त्पादिरतः प्रतिज्ञादिपंचवत्तिसमुदायत्ववाक्यमित्यतिआहइत्यादिना॥मुख्येति। आदिनानाना
न्यायांतर्गतप्रतिज्ञादिपरिग्रहः। अतिव्याप्त्यादेरित्यादिनोक्तरीत्याव्याप्तिपरिग्रहः। अत्रकेचिद्वा
क्यैकवाक्यतायांसमभिव्याहारकूपाकांक्षादेरनपेक्षणीयत्वात्महावाक्यार्थबोधस्वंडनमसंगतमेवेति।
अपरेत्वस्तुमहावाक्यार्थबोधः परंतुतस्यवादितात्पर्यविषयत्वंनसंभवतीत्येवतद्वाक्यार्थाणमाशा
यइति। वस्तुतस्तु उदाहरणस्येवार्थबोधकतास्वंडनात्महावाक्यार्थबोधस्वंडनंजातमेवेति। महेतिप्र
थमप्रशाब्दज्ञानपदंतुनतावदर्थबोधपरंप्रत्येकावयवार्थशाब्दबोधस्यतदजनकत्वात्। अननुगम
अननुगतावयवपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावः। एकदेशावृत्तेरिति। स्वाधिकरणवृत्तित्वविषयत्वस्य अ
सम्भवत्तिधर्मः समुदायत्वरूपन्यायत्वं एकैकप्रतिज्ञादिव्यक्तिविशेषकत्वात्तादृशप्रतिज्ञापि
व्यक्तेःतरघटितन्यायस्यविषयीकरणाच्चेत्यपिबोध्यं। न्यायेति। यत्किंचिन्न्यायविषयितान्या
पकविषयितारूपोक्तानुगमानप्रतिज्ञादिव्यक्तिसमानाधिकरणत्वादिनान्यायविषयितापास्तथा
प्यवहारादुगमानेऽतिव्याप्तेः। स्वनिपर्याप्तिघटितमवच्छेदेनप्रतिज्ञात्वाद्याश्रयः नतु दुर्ज्ञानवास्तेनेनन्याप
त्वाश्रयप्रतिज्ञादिनाणादावपिप्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रतीतिविषयत्वाज्ञानासते

ग॰आ॰
२९
नुमानखंडटीका

पिनदोषः। उक्तनिरुक्तौ पर्याप्त्याघटितस्वरूपसंबंधेन न्यायत्वस्य निवेशफलयालाघवादाहार्यवेति।
समुदायत्वांशस्येति प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्य[illegible]कत्वनिं। चिह्नमपंचकव्यापकत्वविशिष्टसमुदायत्वा
वास्येत्यर्थः। स्वाश्रयीभूतेत्यादि उचिता[illegible]लीमुदासीनेऽतिव्याप्तेराहेचितेति। प्रतिप्रज्ञेति।
पर्वतोवृहनवान् पर्वतो वह्निमानित्यानुपूर्वीमेदेनलक्षणभेदप्रत्येकं पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूम
हेतुकावयवेऽव्याप्तिरतः पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनिं चिज्ज्ञानकैज्ञनकतावच्छेदकतापर्याप्त्य
धिकरणसंकारताश्रयत्वेन प्रतिज्ञादौ न प्रवेशः एकविधानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नभेदमादायसर्वत्र
लक्षणसमन्वयः। वैशिष्ट्यं सामानाधिकरण्यं। उक्तधर्मस्येति। संसर्गसाधारणं अतियोगितावच्छे
दकत्वं निविष्टमितिभावः। ननु निगमनविषयितायाएककारणतावच्छेदकत्वेऽपनयादिविषयिता
नां तदवच्छेदकत्वमितिकथं प्रतिज्ञादिनिष्ठत्वमुचितानुपूर्वीकत्वस्येत्यत आह। विनिगमनेति। संशय
साधारणविषयितायाएकेनातिप्रसक्तेर्न समनियतत्वसंभवतेइत्यतः। निश्चयत्वेति। नन्व
कारणतानेत्यापत्तिः अवच्छेदकानामसमनैयत्यस्यैवतदेकस्वात्। प्रतिज्ञोत्तरेति प्रतिज्ञोत्त ॥२९॥
रहेतुमद्गगनमितिविशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीत्यर्थः। आनुपूर्व्यवच्छिन्ने न निगमनेन तजिन्नेसंजिन्नो। वा

विशिष्टमित्यर्थः

का मुदासीन प्रतिज्ञादिवाक्यं। प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमन पर्वतो वह्निमानिति वाक्यवर्गेऽ
नमितिविशिष्ट। वैशिष्ट्यबुद्धीत्यर्थः तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिवेशोऽयमेवदोषः न
चभावधीत्रिर्निवेशा। एतन्मतेतादृशपर्याप्तेरेवसत्वात्। नमावतीति। निरुक्तानुपूर्वीकेऽवका
रकज्ञानस्यानांशेऽन्नमरूपत्वेकथमितिचेत् नमभिन्नवृत्तित्वस्योक्तत्वात्। वास्तवप्रतिज्ञाद्याने
त्यर्थविषयितायान्नमसाधारणविषयितात्वेनावच्छेदकताद्वलक्षणसंगतेः अत्रेति। सत्यन्तोपादाना
द्वेत्यर्थबोधकनागमुदासः। नन्विहबोधकत्वंबोधजनकतावच्छेदकत्वनिं चिज्ज्ञानविषयितानिरु
पकवर्णसमुदायत्वमितिप्रसंगः। नचविषयितायांतादृशबोधजनकतावच्छेदकविषयितामा
दायतद्दोषस्यदुर्वारत्वादितिचेन्न तादृशसाध्यविषयतानिरूपितविषयिताप्रयोजकत्वस्योक्तत्वात्।
हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टहेतुमत्तावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वव्यापकप्रतिबंधतानवच्छेदक
त्वंवह्निव्याप्यमांतात्पर्य। एतेनसाध्यानुपरं पराऽसाधारणतदनिरूपितत्वनिवेशेनिगमनघटकेत
स्मादितिभागेऽतिव्याप्तिः साक्षात्संनिवेशेवह्निसामग्रीमत्वादित्यादावव्याप्तिरितिनिरस्तं। सत्यन्तार्थ

गा॰जा॰
२९

घटकबोधे तादृशविषयताशून्यत्वनिवेशे तथा विधेयसाध्यादिविशेष्यतासत्त्वे नासंगतवोतः पृथग्विशे
षणत्वं। अत्र प्रकृतपक्षविशेषणतापन्नप्रकृतसाध्यान्वितहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयितावच्छिन्नत्वविषय
ताशून्यशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वं कुतो नोक्तमिति न प्रष्टव्यं प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तेः प्रकृतपक्षवि
शेषणतापन्नप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधस्वजनकत्वे तु सम्यक्। पक्षविशेषणतादेर्व्वहिर्न्ततत्त्वकारण
यधूमाद्यालोकवह्निसंबंधे प्रागुक्तकारणेनोपपन्नविशेषणतानि विशे॥ अव्याप्यसमव्याप्ति प्रतिज्ञात्वादे
र्निर्विशेषितादृशान्यतमत्वं प्रतिज्ञादौ वेति दूषयति। अन्यतमत्वस्वरूपभेदस्येत्यर्थः। नहीति। नचैत
धर्माधिकरणयत्किंचिद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नभेदस्वधर्मवद्यत्किंचिद्वृत्तिप्रतियोगिताकभेदोवा तत्त
द्धर्मावच्छिन्नानुयोगिताकत्वमिति नियमभंगः। तादृशभेदावच्छिन्नभेदस्योद्देश्यतावच्छेदकरूपानाक्रां
तत्वादिति भावः। प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदावच्छिन्नभेदकूटस्य सकलस्य प्रतिज्ञैकदेशस्य प्रतियोगि
तावच्छेदकीभूततादृशभेदवत्तया प्रतिज्ञादेस्तद्भेदवत्त्वं निरस्तस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदगोयस्त
द्भेदनिवेशाकरणं प्रमाणाभावान्न हेत्वादेर्द्वैवलारणीयत्वात्॥ यद्वद्रूपमिति। नागवारणाय विप्सा। व्याप
कत्वस्येत्यर्थं चान्तत्। प्रतिज्ञात्वादेर्भेदपंचकसामानाधिकरण्यादसंभवः। तत्सामानाधिकरणभेदो ।।२२।।

क्तौ एकैकवर्णांतर्भावेण नागभेदमादाय नातिव्याप्तिरतोऽवच्छेदकताद्वयनिवेशः। अत्रतादृशवर्णान्य
तमत्वमुदासः। नागवाक्यांतरोतयभेदवाहनिरस्तस्य प्रतिज्ञावारणाय प्रतियोगितावच्छेदकेतिधर्म
वत्वं पर्याप्तिसंबंधेन। तेन नागे प्रतिज्ञात्वादिसत्वेपि नातिव्याप्तिः। प्रतिज्ञात्वादीति। प्रतिज्ञात्वादिपंच
केत्यर्थः। तेन हेतुत्वादेः प्रतिज्ञादिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः। प्रतिज्ञात्वादिसामानाधि
करण्योक्त्यावसंभवः। भेदसामानाधिकरण्योक्तौ च प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिव्याप्तिरतोनुयोगिता
वच्छेदकताद्वयनिवेशः। यद्यदिति। तदवच्छिन्नप्रतियोगिताभेदकूटनिवेशलाभाय। एतेनैकावयवद्वय
समुदायसोपादानेः परावयवद्वये घटत्वादिमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादिसाधारण्येवानातिव्याप्तिः
प्रतियोगितावच्छेदकत्वं पर्याप्तिसंबंधेन निवेश्यं। अन्यथासंभवापत्तेः तादृशभेदप्रतियोगिप्रतियो
गिकभेदनिवेशे तादृशभेदप्रतियोगिवृत्तिरूपवत्त्वप्रतियोगिकभेदनिवेशे प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नानुयो
गिताकभेदप्रतियोगिताव्यापकप्रतियोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वोक्तौ वा प्रतिज्ञाहेत्वादिस
मुदायवाक्यांतरोतयभेदमादाया नातिव्याप्तिः। अथ प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणार्थं तत्र चार्योक्त
कतरद्वलप्रवेशमपेक्ष्य प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदानुयोगितावच्छेदकत्वमेव कुतो नोक्तं।

ग॰आ
३०

नञ्पदनिवेशेन लाघवादिति वाच्यं। तथा सति प्रतिज्ञाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकघटभेदमादाय
प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादावतिप्रसंगात्। भेदकूटनिवेशे चातिगौरवात्॥ भट्टाचार्यमते तु प्रति
ज्ञाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वावच्छिन्नावच्छेदकताकसामान्यभेदस्यैव
मन्तव्यतेऽपि तादृशावच्छेदकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव निवेश्यतया प्रतिज्ञाहेतुसमुदाय
त्वादेस्तादृशघटभेदप्रतियोगितावच्छेदकान्यत्वेऽपि तादृशसामान्यधर्मावच्छिन्नान्यत्वाभावेन ला
घवानपायात्। नचैवं प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं परित्यज्य लाघवेन प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छेदका
न्यत्वस्यैव निवेश्यतामिति वाच्यं। प्रतिज्ञादिनिष्ठावद्वर्णान्यतमत्ववारणाय व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशा-
त्तिलाघवाभावादिति चेन्न। तस्यापि लक्ष्यतरत्वात्। यथासंनिविष्टार्थकस्यैतद्घटितलया
वेप्यर्थताबात्॥ लाघवादरे च प्रतिज्ञात्वाद्यन्यतमधर्मवत्त्वस्यैव गर्भे घरकारसंमतस्योत्वात्। तस्य
जनकांलं न तत्तद्बोधजनकान्यतमपरं किं तु तत्तद्बोधजनकत्वान्यतमवत्त्वपरमिति मूललभ्यत्वा
त्। प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारकोक्तविशेषणेन चक्राशाच। एतेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिता
कभेदप्रतियोगितावच्छेदकीभूतो यो यो धर्मस्तदवच्छिन्नानुयोगिताकप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगि ॥३०॥

ताकान्यभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशे नैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्ववारणं संभवति। प्रतिज्ञा
त्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकान्यत्वं च प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नानुयोगिताकत्वे सति हेतुत्वाद्यवच्छिन्नानुयो
गिताकोपस्तदन्यत्वं। अन्यथा तादृशानुयोगिताकान्यत्वपंचकनिवेशेऽसंभवः एकभेदादिनिवेशेऽव्या
प्तिः। नचाधिकरणभेदेनाभावभेदादेकदेशावृत्तेः प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वावच्छिन्नभेदादेः प्रतिज्ञा
त्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकान्यतया तादृशभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वा
दिसाधारणतया भेदे तद्विशेषणदानेऽपि भट्टाचार्योक्तदलस्यावश्यकत्वेतिवाच्यं। अधिकरणभेदेना
भावभेदानुपगमात्। अन्यथा ग्रंथकृतः द्वितीयलक्षणव्याख्यानावसरे प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयो
गितावच्छेदकान्यत्वनिवेशे प्रतिज्ञाघटकताद्वर्णान्यतमत्ववारणाय व्यासज्यवृत्तित्वनिवेशानंवि
कध्येत॥ तादृशान्यतमत्वरूपभेदस्य प्रत्येकं भिन्नतया प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छेदक
तया तदन्यत्वाभावादेव वारणात्। तथा च भट्टाचार्याणां दलद्वयघटितगुरुतरारंभो व्यर्थ एवेति पू
र्वपक्षस्यानवकाशादिति। यत्तु अधिकरणभेदेनाभावभेदाभ्युपगमे प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नानुयोगिताक
भेदानुयोगितावच्छेदकत्वरूपमन्यतमत्वं तु न च मिति तन्न प्रतिज्ञानुयोगिकघटादिभेदस्योहेत्वाद्य

ग.आ. नुयोगिकानां तेषामन्यतया तादृशावच्छेदकत्वात्तत्र तद्धर्मवत्त्वपर्यन्तविवक्षायोदृष्टान्ततापाता
त्। परे तु प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदपंचकानुयोगितानवच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयो
३१ गिताकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमेव साधीयः दर्शितदलद्वयोपादानमपेक्ष्य लाघवात्॥
अथ स्वान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयोगिताकभेदानभ्युपगमे न तावद्दलं वक्तव्यमलमवैलिख्या
प्तिरतो यथोक्तार्थकं विशेषणदलमिति चेन्न। एकत्वानवच्छिन्नपर्याप्तिसंबंधेन तादृशधर्म
वत्त्वस्यावयवव्यवहारविषयतया तथाविधाविधास्थलमप्यमेलैयात्वादिकमादाय लक्ष्यव्यवहा
रापादकतासंभवेन यथोक्तार्थकविशेषणप्रवेशानुपगमात्। एतेनोत्तरलक्षणस्य लाघवेनै
वावतरणीयतया गौरवसंपादनार्थमेव यथोपदर्शितदलद्वयस्यैव भेदकूटघटितत्वोक्ति
र्नियुक्ता यथासन्निवेशेऽवैयर्थ्यादिति निरस्तं इदं तु बोध्यम्। प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगिता
नवच्छेदको व्यासज्यवृत्तिः प्रतिज्ञात्वाश्रयत्वहेत्वाश्रयादिचतुष्टयावृत्तियो धर्मस्तद्रूपलक्ष
णे विशेष्यदलस्थाने प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नानुयोगिताकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रवेशा
पि लक्षणान्तरत्वाद्दोष इति। प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदपंचकद्वयन्यतमभेदप्रति ॥३१॥

योगिताकभेदकतापर्याप्त्यधिकरणधर्मकत्वं प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वमित्यप्याहुः। तदेतत्सर्वमभिप्रेत्या
तिगौरवमित्युक्तम्। ननु प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकत्वमपि स्वस्वविषयिताशून्यप्रतीत्यवृत्तिस्वान्यप्र
तिज्ञात्वादिपर्याप्त्यधिकरणनिरूपितविषयिताकत्वमित्यर्थो वाच्यः स्वान्यत्वं प्रतिज्ञात्वादिवारणाय
नितयुक्तं स्वपदेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वादेरप्युपादानसंभवेनोपनयघटकेऽस्याद्वैयर्थ्यापातात्तत्र
त्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यप्रसिद्ध्या अप्रमेयत्वादिवारणार्थं तदिति वाच्यम्। व्यासज्यवृत्तित्वेनैव तद्वारणा
द्यत्किंचिदेकोपनयावृत्तित्वे नापि तद्वारणाच्च। पतु स्वावच्छिन्नविषयिताशून्यप्रतीतिस्यादित्यर्थः।
तथा च तद्भिन्नप्रमेयत्वादिकमादाय न्यायेऽतिव्याप्तिः न च न्यायांशत्वमपि न्यायत्वव्यापकत्वमि
ति न दोष इति वाच्यं तथापि तद्घटितत्वाघवरणात्। न च प्रतिज्ञादिघटकतावच्छेदकं यद्यद्रूपं प्रत्ये
कं तत्तदवच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणन्यायत्वव्याप्यत्वं न्यायमदलद्वयार्थः प्रत्येकपदोपादा
नात्तभेदकूटाधिकरणाप्रसिद्धिः न्यायत्वव्यापकत्वं च न्यायघटकतावच्छेदकत्वं तेन न प्रतिज्ञादिघ
ग.आ. टकवर्णद्वयवत्त्विद्धिकादिसंग्रहप्रसंग इति वाच्यं। उपनयघटकत्वादिविशेषणवैयर्थ्यापातात्प्र

ग·आ·
३२

तिज्ञाहेतुसमुदायत्वादेर्न्यायघटकतावच्छेदकत्वादित्यत आह प्रतिज्ञादीति। एकत्वेति। प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभे
दानुयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वसमानाधिकरणं यत्तद्भिन्नत्वे सति हेतुत्वावच्छिन्नभेदानु
योगितावच्छेदकत्वे सति हेतुत्वसमानाधिकरणं यत्तद्भिन्नत्वे सति हेत्वाद्यवच्छिन्नत्वादिरीत्योदाह
रणोपनयनिगमनघटकतावच्छेदकं निरुक्तमन्तिमो यः प्रतिज्ञात्वादिरूपो धर्मस्तत्त्वं प्रतिज्ञाघ
टकत्वं बोध्यं। निरुक्तप्रतिज्ञात्वस्य न्यायवृत्तिसाध्यतया वच्छिन्नैकभेदेति विशेषोपि संभवतीति मिलि
तभेदेति। प्रतिज्ञाभेदस्य पूर्वतपदेऽव्याप्यवृत्त्यनुयोगितायाहेत्वादौ व्याप्यवृत्त्यनुयोगितायाश्च
विच्छेदकता एकजातीयेत्याशयेनेदम्। अन्यथा तु प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदानुयोगितानिरूपि
तविलक्षणावच्छेदकत्वान्मिलितभेदवत्त्व एव। मिलितभेदपंचकसामानाधिकरण्योक्तावसंभ ॥३२॥
वइत्यतो वच्छेदकतानिवेशः। पूर्वकल्पपरित्यागबीजं दर्शयति। मिलितेति। उपपत्त्येति। यद्यपि

+ तितत्प्रामाण्यादिकं समुदायत्वरूपपर्याप्तपरत्वाहेर्द्दित्वादिवत्स्वपदेनोपादानासंभवात् तस्य न्यायघटकतावच्छेदक
त्वाभावेनापि अवुदाससंभवात् प्रतिज्ञाघटकत्वं नैपयाच्च। यद्यपि उन्नयघटकेत्यादेः साध्यव्याप्यस्वपर्याप्तिजिकर
णेत्याघर्यवर्णनं तद्दुदासानवार्यप्रतिज्ञाघटकन्नयो नय त्वमा हाय न्यायांतर्गतन्नतोऽतिव्याप्तिः। न्याय त्वव्यापकत्वादे
दूषीनत्वादित्यत आह॥

३२

न्यायपदं हेत्वेकदेशोदाहरणसमुदायत्वे चऽन्नया घटितत्वेपर्याप्तेनिष्प्रत्ववार्थ पि सत्त्वेव कार्यं तत्र न
सार्थकचर्चा पुज्यते तथाप्यर्थविशेषस्सूचकतात्त्वस्यानपोद्येवेति। प्रतिज्ञादिति। प्रतिज्ञाहेत्वेकदेश
समुदायत्वस्य हेतुत्वावच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे सति हेतुत्वसमानाधिकरणत्वात् प्रतिज्ञैक
देशहेतूनयसमुदायत्वस्य प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वे सति प्रतिज्ञात्वसमानाधि
करणत्वाच तद्घटकत्वेनैव वारणादिति भावः इदं तु बोध्यं। पर्वतो धूमवान् वह्निमान् धूमादित्या
दौ प्रतिज्ञाहेत्वेकदेशसमुदायत्वे हेत्वेकदेशोदाहरणसमुदायत्वे च न्यायसाधारणहेतुत्वावच्छिन्नभेदानु
योगितावच्छेदकत्वाभावेन तद्वत्त्वाव्याप्तिरिति पूर्वकल्पे पि प्रतिज्ञाहेत्वोर्हेतूदाहरणयोश्च घटक
न्यायद्वयाघटितत्वपर्यन्तं सार्थकं। उदाहरणोपनययोरुपनयनिगमनयोश्च घटकन्यायद्वयाघटि
तत्वपर्यन्तं शरीरे तद्व्यावर्त्योपि न त्वानि। अन्तरलाघवानुरोधेन दीधितिकृता तयोः कृतिरिति। प्रति
ज्ञात्वजातिविप्रायेण वा न्यायपर्यन्तसार्थक्यप्रकारो दर्शितः। स्वसमानाधिकरणेति। स्वमनुयो
गितावच्छेदकं। न तु स्वसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदनिवेशेन प्रतिज्ञादावव्याप्तिर्वा

रणे ऽकरीत्यैकहेतुत्वव्यक्तेरपरहेतुत्वव्यक्तित्वावच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन दोष इति
तत्र स्वसमानाधिकरणत्वस्य निवेशनीयतया सामानाधिकरण्यनिवेशेन पूर्वकल्पादविशेष
इति नागदयपर्यन्तनिवेशे वैयर्थ्यमिति चेन्न। स्वसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदश्च हे
तुत्वादिधर्मावच्छिन्नभेदश्च तुल्य एव तत्पंचकं। स्वसमानाधिकरणहेतुत्वावच्छिन्नभेदश्च प्रतिज्ञा
त्वाद्यवच्छिन्नभेदचतुष्टयं तत्पंचकं एवं रीत्योदाहरणादिभेदादिकं निवेश्य पंचपंचघटितकूटपंचका
नुयोगितावच्छेदकत्वस्य मिलितभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकेऽस्त्वेन विवक्षणीयतया नावाद
यपर्यन्तसार्थक्यसंभवात्। अन्यथाविधपंचविंशतिभेदानुयोगितावच्छेदकान्यत्वस्य न प्रवेशः
प्रतियोग्यप्रसिद्धेः। किंतु एकैकपंचघटितकूटानुयोगितावच्छेदकत्ववदन्यत्वपंचकस्य तादृशा
वच्छेदकतान्यत्वसमवदन्यत्वस्यैकस्यैव वा निवेश्यं। अथवा स्वसमानाधिकरणन्यायत्वसमा
नाधिकरणप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकत्वस्य तेन विवक्षासंभवात्
सार्थक्यं॥ वस्तुतस्तु यत्किंचिदनुयोगरूपविशिष्टप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदकूटानुयोगिताव ॥३३

च्छेदकत्वस्य एतत्प्रतिज्ञाहेतूदाहरणसमुदायत्वादेः प्रतिज्ञाहेत्वंतरोपनयावृत्तितया तिव्याप्तिरतो यादृशप्रति
ज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकत्वं तादृशप्रतिज्ञानादृशहेतून्नयावृत्तित्वस्य वा विवक्षणीयतया
शंकाया एवासंगतेः। नासार्थक्यमिति न तद्देकदेशोक्ति। व्यासज्यवृत्तिधर्माधिकरणतावच्छेदकस्य न्यूनवृत्ते
रेव धर्मस्य तदवच्छिन्नभेदानुयोगितावच्छेदकत्वं। अन्यथा एको न द्वाविति व्यवहारयामलयोर्न द्वाविति
प्रतीत्यापत्तिरिति प्रसंगोनेत्यर्थः। व्यासज्यवृत्तित्वं न्यायांतर्गतं च वक्ष्यमाणक्रोडोचितत्वम्लेऽपि निवेश्यं। अथ च
सत्संतमनिवेश्य विशेषणमात्रनिवेशेऽसंभवो वाच्यः। स च विशेषदलस्य प्रतिज्ञादिपंचकविषयक
त्वात्वकूटवत्प्रतिज्ञैतिविषयतावच्छेदकतात्पर्यकत्वेन संभवति। पर्वतपदत्वादेरेव प्रतिज्ञादिपंच
कविषयकत्वात्वेकूटवत्प्रतीतिनिवेश्यतावच्छेदकत्वेन तद्भिन्नत्वस्य प्रतिज्ञात्वादवद्भूततावदिति
भावे व्यात्मादृशार्थकविशेष्यदलनिवेशो न संभवं वक्तु अपमनएतादृशार्थे निराकरणायातिव्या
प्तिमाह सत्यंतमपीति। प्रतिज्ञादीतिप्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्याधिकरणविषयकेत्यर्थः। तेन भागे नातिव्याप्तिः
पूर्वोक्तहेतूत्वेनावेशसत्त्वेन वैयर्थ्यादाह असंतेति। असंभवेति। प्रतिज्ञात्वादेर्हेत्वाद्यविषयकत्वादिति

ग.आ. २४

विषयतावच्छेदकत्वादिति भावः। सत्यंतमिति। तथा च स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयप्रतिज्ञाक
त्वे सति प्रतिज्ञाविषयप्रतीतिविषयतावच्छेदकं यद्यत्तद्भेदकूटवत्त्वे सतीत्यादिक्रमेण तद्भेदकूटं निवे-
श्यमिति भावः। अतिप्रसक्तस्येति। अग्रेऽनतिरिक्तरूपावच्छेदकत्वस्यानुपदमेव ग्रंथकारेणैव वि
वक्षणीयतयातिप्रसक्तस्यैर्निनतिरिक्तवृत्तिरूपमवच्छेदकत्वं न संगतमित्याशयः। तेनातिप्रस
क्तस्यापि स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वे बाधकाभावादिदमसंगतमिति निरस्तं। यत्तु अतिप्रसक्त
स्य तस्यातिप्रसक्तत्वेन तासत्वे सर्प्यात्स्वरूपसंबंधरूपावच्छेदकत्वमेवोतिरात्मतमित्याशय व
र्णनमिति तत्तुच्छं। तथा सत्यग्रेपातिज्ञाभिधावच्छेदकत्वनिवेशोत्संदर्भविरोधात्। स्वाश्रयाविषयक
प्रतीत्यविषयतायादृशप्रतिज्ञात्वाश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाश्रयवर्णसमुदायाविषयकेति। अथात्र
पर्वतपदत्वस्यानतिरिक्तघटकतावच्छेदकत्वं दुर्घटं स्वपदेन पर्वतपदत्वादेशादेनेन तदाश्रयाविषयि
णी यावन्ति मानि तिप्रतीतिस्तादृशप्रतीत्यविषयताच पर्वतपदाद्याटकप्रतिज्ञात्वाश्रय एव तादृश
प्रतिज्ञात्वाश्रयसमुदायस्य पर्वतद्वत्तिसमुदाय एव तद्विषयकप्रतीतौ विषयतावच्छेदकत्वं चेन ॥

११३४॥

पर्वतपदत्वस्येति चेन्न। स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयतायादृशप्रतिज्ञात्वाश्रयवर्णसमुदाय
त्वाश्रये तादृशप्रतिज्ञात्वाश्रयवर्णसमुदायत्वावच्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं प्रति
ज्ञाघटकतावच्छेदकत्वमिति निष्कर्षः। वस्तुतस्तु प्रतिज्ञात्वस्य समुदायत्वरूपतयादृशत्वस्य प्र
तिज्ञात्वविशेषणतया प्रतिज्ञात्वाश्रये स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयतातादृशप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्य
धिकरणविषयकत्वेत्यादिक्रमेण निवेशात् द्वयंपूर्वपक्षएव नावतरति। स्वाश्रयाविषयकप्रती
तिविषयत्वाभावसमानाधिकरणप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणाविषयकेत्यादिरीत्यार्थे प्रतिज्ञा
त्वाद्येऽपि नविवक्षणीयइतिइत्तिबोध्यं। यत्तु एकदेशस्य पर्याप्त्यनधिकरणत्वेन घटितस
मुदायस्य तदधिकरणत्वं दुर्घटमिति अतिव्याप्तिरतः प्रतिज्ञात्वव्यापकत्वैर्विषयताकान्यत्वमर्थोवा
च्यः तत्र च चात्र नीयायेन न तत्प्रतिज्ञाविषयता नो प्रतिज्ञात्वव्यापकतानसंभवति आशंक्य स्वविषय
तानतिरिक्तवृत्तिप्रतिज्ञात्वव्याप्यत्वमविषयकत्वात्पर्यमिति समाधानं तत्तुच्छं। प्रतिज्ञात्वसामानाधि
करण्येनानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशमपेक्ष्य विषयतासंबंधेन यत्किंचित्प्रतिज्ञानिष्ठभेदप्रतियोगि

ग.आ.

तानवच्छेदिकायाः प्रमीतयस्त्ववच्छेदकूटवहमेवास्य तात्पर्यः। तच्च विषयताभेदेपि घटं
प्रतिज्ञात्वस्य यत्किंचित्घटितवाच्यत्वे यत्किंचित्निवेशप्रसंगः प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणप
याप्तविषयताके स्वार्थाद्वा तत्प्रत्येकमपि पर्याप्तिनिबंधनदोषस्य एकदेशत्वावच्छिन्नपर्याप्त्युपादाना
त्नो नयघटकेत्यस्य वैयर्थ्यम् इति। वस्तुतस्तु पर्याप्तिसंबंधेन यदनुगततद्रूपोपलक्षितप्रतिज्ञा
त्वादिविशिष्टविषयितासंबंधेन तद्वदेव एव निवेश्यते तेन घटमात्रप्रतीतौ घटपटोनयव
च्छेदस्यैव नागमात्रप्रतीतौ तादृशप्रतिज्ञात्वविशिष्टवद्भेदोऽव्याहत एवेति नोक्तदोषः तथा यत्किं
चित्प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वस्य प्रतिज्ञात्वादौ सत्वे
प्यसंभवः। केचित्तु लाघवात्तैस्ताध्यवैशिष्ट्यावगाहिप्रागुक्तत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकविषयताश्र
यत्किंचित्प्रतीतित्वादित्यर्थः। प्रतिज्ञाघटकवचनानां व्युत्क्रमानुसंधानस्य समूहालंबनस्य चवार
णाय तत्सामान्यत्वं विशेष्यतादपातिरूपकत्वेच देयं तेषामेव सामानाधिकरण्यप्रतिज्ञानवारणाय त
त्प्रतीतित्वनिवेश्य अथवा प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यधिकरणविषयकत्वं न परिष्कार्यम्॥ एवं चयादृशप्रति ॥३५॥

ज्ञात्वाश्रये सादिविवक्षणमपि न कार्यं तादृशविषयितासामान्यस्य ह्यस्यैकदेशप्रतीतावेव सत्वात्
तत्त्वीति। एतेन प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वं कुतो नोक्तं अवच्छेदकत्व
द्वयं स्वरूपसंबंधविशेषः। नचानुगतविशिष्टप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वस्याप्रसिद्ध्या निरवच्छिन्न
प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नविषयिताकत्वस्य वा निवेशे प्रतिज्ञात्वादेरपि तादृशप्रतीतिविषयतावच्छे
दकत्वमेवेति वाच्यं। प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नविषयितासामान्यस्य निवेशादित्यपि समाहितं। उ नय
घटकेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यात् प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वादेः समुदायत्वविशेषात्मकप्रतिज्ञात्वाद्यव
च्छिन्नाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेनैव वारणात्। नचानुपूर्वीरूपेण प्रतिज्ञाहेतुसमुदायप्र
तीतेः समुदायत्वात्मकप्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणविषयकत्वेपि घटकत्वागनिवेशनं व्यर्थं। प्रतिज्ञै
कदेशहेतुसमुदायप्रतीतेः प्रतिज्ञात्वपर्याप्त्यधिकरणविषयकत्वादिति वाच्यं। तथापि प्रतिज्ञात्व
हेतुत्वपर्याप्त्यधिकरणे तयारतिमात्रेण प्रतिज्ञाहेतुसमुदायवारणेपि तत्र पर्याप्त्यनुधावनस्य
निष्प्रयोजकतासूचनार्थं घटकत्वागोपादानात्। न तु स्वाग्ये यत्किंचिद्विषयतानतिरिक्तवृत्तित्वात्

ग॰आ॰ वाइति व्याप्तिरतोविषयत्वाच्चेति अप्रसिद्धावपीति। प्रतिज्ञाघटकवर्णेषु प्रतिज्ञात्वविषयकप्रती
तिविषयत्वोपपादने न तन्निन्नपदार्थमात्रे तत्सत्त्वेन च ज्ञानमात्रस्य तथात्वात्। स्वेति स्वव्यापक
३६ तावच्छेदकतादृशविषयतात्वकत्वमर्थः अत्र वदन्ति। प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यधिकरणविषयकत्वे
प्रपञ्चकत्वतो न तन्निवेशपते ज्ञानतिवेशावैयर्थ्यात्। किंतु प्रतिज्ञात्वादिपर्याप्त्यधिकरणविषयकत्वा
ज्ञावकूटवत्त्वमेव एवंच तथाविधकूटविशिष्टप्रतीतिविषयतानवच्छेदकत्वमेवार्थः एवंच प्र
तिज्ञैकदेशहेत्वादिसमुदायादिवारणाय ज्ञाननिवेशनं सार्थकं अत्रैवं प्रतिज्ञादिघटकतावच्छे
दकत्वस्य हेतुत्वादिसाधारण्यवारणायोपात्तं स्वाश्रयाविषयकप्रतीत्यविषयप्रतिज्ञादिकत्वं
प्रतिज्ञात्वाश्रयवृत्तित्वविशेषणं व्यर्थं। हेतुत्वादेहेतुत्वादिविषयकत्वाज्ञावकूटवत्प्रतीतिवि
षयतानवच्छेदकत्वेनैव वारणादिति चेत् परिव्याप्यमेव हि तत्र परं तु धूमादौ लोकात्मानित्यादौ प्र
तिज्ञाघटकधूमादिनिष्ठागोऽव्याप्तिस्तत्प्रतीते हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वज्ञा
पादकत्वरूपन्यायावयवाघटितहेतुत्वविषयकत्वेन तादृशावघटितकूटज्ञानावादत्वस्तथा ॥३६॥

वत्त्वे पूर्वोक्तपदार्थज्ञानहेतुत्वमेव निवेश्यमिति स्थलं पल्लवितेन एतदिति। प्रतिज्ञाघटकत्वेऽस्यार्थः प्र
तिज्ञाघटकतावच्छेदकानां समस्तानामर्थविशेषितप्रतिज्ञाविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन नि
वेशमपेक्ष्य तद्विशेषितप्रतिज्ञाभेदानुयोगितावच्छेदकत्वेन निवेशे लाघवं। एवं हेत्वादिघटकता
वच्छेदकानां स्वातन्त्र्येणैकैकस्य समस्तानामर्थविशेषितहेत्वाद्यविषयकप्रतीतिविषयतावच्छेदकत्वेन नि
वेशमपेक्ष्य तत्रैव प्रतिज्ञाभेदवति हेत्वादिभेदवत्त्वेन निवेश्यं इत्यपि लाघवं। न च प्रतिज्ञाभिन्नत्वे हेत्वा
दिभिन्नत्वं तदन्यत्वोक्तौ एकदेशवारणं न स्यात् इति वाच्यं। प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छे
दकान्यतमस्य वाच्यत्वात् प्रतिज्ञादिभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्वच्छिन्नानुयोगिताकभेद
प्रतियोगितावच्छेदकत्वोक्तावपि लाघवानपायात्। एवं चोक्तघटकवाक्यघटितत्वविशेषणे
न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेर्वारणसंभवात् सोऽनुकृतरविशेषणं न रसप्रवेशइति भावः। गौरवादि
ति। ननु मिलितभेदपंचकानुयोगितावच्छेदकं यद्यत्तद्भिन्नत्वमित्यादिना भेदकूटनिवेशस्य सि
द्धांतकल्पेऽपि दुर्वारत्वात् तुल्यमिति चेन्न। प्रतिज्ञाघटकत्वेनागधूमादित्तिहेतुत्वयवोदाहरणघटक

ग॰आ॰ न्यागेत्रयादिवृत्तिसमुदायत्वादेः स्वसमानाधिकरणस्वानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिक
२७ त्वस्य चेन तद्देश्यनिवेशानियन्तपारगौरवं। नव्याचार्यमतेनासमुदायत्वस्य मिलितभेदपं
चकानुयोगितावच्छेदकत्वाज्ञावेनतन्देदस्यानिवेशादितिगौरवस्य न तुल्यता। नचैतेनैत्या
दिमतेन्यागद्वये स्वस्य वैयर्थ्यान्नियास्तसामानाधिकरण्यस्थाने स्वव्यापकाधिकरणताकत्वस्या
त्वस्य निवेशनीयतयोक्तसमुदायत्वस्य स्वपदेन दुर्धरत्वेतितद्देशाविशेषेन गौरवं तु त्वमिनिया
च्यं। प्रयोजनांतराभावेन तथाविवक्षितुमशक्यत्वात्। न्यागद्वये त्वस्य तर्हि वैयर्थ्यमितिचेदेतन्म
तेतदपि दूषणमस्तु। वस्तुतस्तु नव्याचार्यमतेपि न्यागद्वयस्य विशिष्टनिवेशेनास्त्यसत्यग्वत्ते।
उत्तयावृत्तित्वार्थ्यकत्वावाएवाग्रेकरणघेन ता सार्थ्यका पक्षव्यापकाधिकरणताकत्वविवक्ष
णं स्यादितिभावः। एवेनैनेत्यादिमतेउत्तयावृत्तित्वस्य कथं सार्थक्यं प्रतिज्ञाहेतूत्तयसमुदायत्वा
देरपि स्वसमानाधिकरणस्वानधिकरणवृत्तिप्रतिज्ञात्वादिकत्वेन प्रतिज्ञादिघटकत्वावच्छेदक
त्वादेयंच समानानुपूर्वीक प्रतिज्ञासामान्यतादृशहेतुसामान्योत्तयादिसमुदायेपिनातिव्याप्तिरतं ॥३७॥

सार्वभाव दर्शितनिरुक्तौ स्वानधिकरणेत्यन्त्रयपर्याप्तिप्रवेशे स्वपदेन प्रतिज्ञात्वादेरुपादानप्रसंगेनासंग
वापत्त्यात्तदनिवेशात् स्वाधिकरणवृत्तिस्वाधिकरणवृत्तिभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वोभयसंबंधे
निवेशानेन न प्रतिज्ञात्वादिमद्भिन्नत्वभेद इतिचेत्तदानुगतरूपविशिष्टप्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदानुयोगिताव
च्छेदकान्यत्वमेवलघायइत्यन्नतास्यर्थम्। ननु न्यागद्वयाघटितत्वे न्यागद्वयाविषयकप्रतीतिविष
यत्वं प्रत्येकं प्रतिज्ञादेः प्रतीतिसाहाय्यप्रतिज्ञाहेतुसमुदायावपीतितादृशायत्किंचित्प्रतीतिविष
यपर्याप्तधर्मवत्त्वं वाच्यं तत्तु दुर्वचमत आह न्यागद्वयावृत्तीति। प्रमेयत्वादिकं च न मिलितभेदपंचका
नुयोगितावच्छेदकं तु प्रतियोग्यवृत्तेरेवानुयोगितावच्छेदकत्वात् इतिन्यवृत्तित्रयघटकन्यागद्वया
वृत्तिपर्वतपदत्वमादायैकदेशोऽतिव्याप्तिर्मिलितभेदपंचकानुयोगितानवच्छेदकत्वासम्भवृत्तिध
र्मनिवेशे हेधाधर्मनिवेशापत्तिरन एकधर्मविवक्षेति। तथा चेति। उक्तसमुदायादेः प्रतिज्ञात्वहे
तुत्वान्यतरधर्मवत्त्वादाह योधर्मद्वेति। वक्ष्यमाणघटितत्वचतुष्टयत्वान्याया हेतिरीत्येति। घ
टकत्वांशे न्याय्यत्वांशे। न्यायवद्वयैकदेशासमुदायस्य प्रतिज्ञाघटकत्वेनैवकारणाहाह। प्र

त्विति। एकदेशो ति। प्रतिज्ञाहेत्वन्यघटकत्वे प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदानुयोगित्वे सति हेतुत्वावच्छि
न्नभेदानुयोगित्वं यदि स्यात्तदा प्रतिज्ञाघटकन्यायस्यापि प्रत्येकं तादृशभेदद्वयानुयोगितया तद्वृत्तित्वं
प्रतिज्ञात्वस्य स्वरसेन वर्त्तीत्यसंभव इति तद्घटकतादृशमुक्तं। तथा चेति। प्रतिज्ञात्वाश्रयवृत्तित्वहेतुत्वा
श्रयवृत्तित्वोभयाभाववद्विशेष्यः। तेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायस्याहितः प्रतिज्ञाहेत्वेकदेशसमुदायस्यादे
रलक्षत्वया एकरूपेण निवेशासंभवेपि न क्षतिः। उपनयाघटकत्वेन उपनयत्वानाश्रयत्वेन। अनुप
नयस्योपनयाघटकत्वमनुमतान्तरं। नन्वयं न स्यादित्यन्वयघटितोपनयनिगमनघटकत्वे नयाप्तिव्या
प्तिर्न सिद्धा तथा प्रकारद्वयेपि संपादिता। अयं पदस्योपनयघटकनिगमनघटकत्वान् विशेष्यवाच
कपदत्याद्वेत्यन न्यायेत स्यादिति। स्वेति। ननु स्वानाश्रयान्तरितत्वं स्वानाश्रयोस्य स्वाधिकरणक्षण
वृत्तिध्वंसप्रागभावान्यतरप्रतियोगित्वं वाच्यं तथा च हेतुत्वादेः स्वानाश्रयप्रतिज्ञोदाहरणाद्यन्तरितत्वाग
द्यवृत्तित्वादव्याप्तिः। स्वानाश्रयोस्य स्वाधिकरणैकक्षणावृत्तिध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वे गौरवादि ॥३६॥
तिचेन्न। स्वाश्रयावृत्तिकाधिकरणस्वाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वे सति स्वाश्रयप्रागभावान्तरप्रागभावाधिक

रणक्षणोत्पत्तिकोयः स्वाश्रयप्रतियोगिकध्वंसाधिकरणीयः स्वाश्रयप्रतियोगिकप्रागभावाधिक
रणः क्षणस्तद्वृत्तित्वको वा यः स्वानाश्रयस्तत्कत्वं तद्दृश्य स्वस्य विशेषणपूरणं तथाहि दो वस्तुत
स्त्विति। एकदेशेति। तथा च न प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदानुयोगित्वनिवेशनिबंधनोऽसंभवः। ननु हेतुत्व
भिन्नेयद्धेतुत्वाश्रयवृत्तिसमुदायत्वे तद्भिन्नत्वे सति उपनयत्वभिन्नेपदुपनयत्वाश्रयसमुदायत्वं त
द्भिन्नत्वमेव लाघवादुचितमिति चेन्न। यदि स्वानाश्रये स्वादिविशेषणं न दद्याहेतुत्वाश्रयतदाश्रयोत्त
रावृत्तित्वमुपनयत्वाश्रयतदनाश्रयोत्तरावृत्तित्वमेव च सम्यक् वस्तुनः। स्वनाश्रयेत्यादेः स्वत्वघटित
त्वेन प्रतिज्ञोदाहरणसमुदायप्रतिज्ञानिगमनसमुदायोदाहरणनिगमनसमुदायप्रतिज्ञोदाहर
णनिगमनैतच्चयसमुदायप्रतिज्ञोदाहरणैकदेशसमुदायादिवारणाय बहूनि विशेषणानि अन्तः
प्रतिज्ञात्वाश्रयतदनाश्रयावृत्तित्वं निगमनाश्रयो यतदनाश्रयोत्तरावृत्तित्वं च द्वयमेवेति रत्याच
तुष्टमेवेति दधितित्ततारमणीयः पंथाः इति। तादृशधर्मस्य पर्याप्तिसंबंधेनैवावयवपदप्र
वृत्तिनिमित्तत्वान्नैकदेशोऽवयवव्यवहारः वाक्यान्तरसाधारणैकावयववृत्तिसमुदायत्वस्य तद

साधर्म्यत्वयाऽतिव्याप्तिस्तु न्यायान्तर्गतत्वविशेषणेनैव वार्यते। स्वनिष्ठन्यूनवृत्तिना निरूपकान्यत्व
हानेचाघटितचतुष्टयं न देयमितिदिक्। यद्यपि तिकारेण जनकत्वं तस्य परिचायकतयाप्रतिज्ञा
जन्यबोधानुविशिष्यनिवेश्यवाक्यानामेवानुगमकेनान्यतमत्वेन निवेशो गौरवं ततः येनु बोधो नाम
वान्यतमत्वेन निवेशं वदंति तन्मतमवतारयति न्यूनत्वमिति यद्यपि तिकारमतेऽरषेऽप्यतिलाद्दश
त्ति। अनुपपत्तिरस्त्वं त्वतः प्रतिज्ञालाघवमतमवहरूपपरिष्कारे च पुनःपुनः जनकत्वनिवेशेन
गौरवरूपो दोष एवेति भावः। नन्वन्यतमबोधजनकैकवाक्यत्वमवयवलक्षणं तथा च न्यायेनातिव्या
प्तिरस्येकवाक्यताबाहुल्यात् आह विशिष्टार्थबोधमिति। ननु केवलप्रतिज्ञाद्यन्यविषयकज्ञानव्यतिरेके
पादाय तादृशज्ञानत्वं चकान्यतमजनकत्वनिवेशान्नैष दोष इत्यत आह विभिन्नानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिज
न्यज्ञानानामेकोपादानेऽन्यानुपूर्वीकप्रतिज्ञाज्ञानानामजनकतया तत्राव्याप्तिः सकलोपादाने चान्य
तमत्वशरीरगौरवमिति। व्यर्थविशेषणतादोषमाह वयवैकदेशे चेति। ननु वाक्यज्ञानस्य जनकतामते प्र
तिज्ञादिविषयकज्ञानत्वमेव जनकतावच्छेदकं तरपर्यासधिकरणत्वस्य वाक्येऽसत्त्वात्संनिवह ॥३२॥

त्वात् आह वाक्यज्ञानस्येति। विषयस्यानवच्छेदकत्वादाह यादृशधर्मावच्छिन्नविषयकत्वं वेति। अथ
तादृशशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानिवेशोऽसंभवः। व्यभिचारवारणाय तादृशानादृशानुपू
र्वीप्रकारकज्ञानोत्तरत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकघटकत्वात्। न च यत्किंचिज्ज्ञानोत्तरत्वसहितत
दर्थशाब्दत्वपर्याप्तजन्यतावच्छेदकतावत्त्वेन निवेश्यमिति वाच्यं। तादृशतादृशानुपूर्वीविषयिता
या अपि जन्यतावच्छेदकघटकतया तदनिवेशे पर्याप्त्यसंभवादिति चेन्न। अत्र केचित् यादृशया
दृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानस्य हेतुत्वं तादृशतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वसहितत
दर्थशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानामन्यतमत्वेन निवेशः। न च तादृशतादृशानुपूर्वीभेदेना
न्यतमत्वस्य शरीरगौरवान्नानानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानाव्यवहितोत्तरोत्पन्नज्ञानव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्ति
त्वेनोपादानमुचितमिति वाच्यं तथा सत्येकदेशेऽतिव्याप्तिप्रसंगात् इति परे तु यत्किंचिज्ज्ञाना
व्यवहितोत्तरत्वघटितधर्मसहिततदर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतानामन्यतमत्वे
न निवेश इत्याहुः परं तु मतद्वयेऽव्यवहितोत्तरत्वस्य निविष्टतया विषयविषयित्वस्य कार्यताव

ग.आ. छेदकत्वोक्तिप्रवेशे निष्ठत्वमिति कथं तादृशविषयिताघटितधर्मावच्छेदकतापर्याप्तिनिवेशः संजव
४० त्तिनिवेश्यं। वस्तुतस्तु प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यत्वं तत्तदर्थशाब्दत्वे कार्यतावच्छेदकीभूतस्य यावतः प्रतिज्ञा
द्यानुपूर्व्याः तदवच्छिन्नविषयितान्यतमवत्वेन कारणतोपगमान्न विषयविषयिताघटितधर्मका
र्यतावच्छेदकत्वपर्याप्तिबाध इति सम्यक्। केचित्तु तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधं प्रत्यवयववद्याप्र
योज्यपदितां विजातीयतान्यतमजन्यताशून्यज्ञानवृत्तिजन्यतानिरूपितजनकतानिवेशान्नैकदेशेऽ
तिव्याप्तिः अवयवद्याप्रयोज्यत्वोपादानान्न हेत्वर्थविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्य
तामुपादाय प्रतिज्ञादावव्याप्तिः अवयवद्यादिकारणं तु जनकताद्वयशून्यत्वादिनैव स्यादतःय
त्तु नत्तदर्थशाब्दत्वव्याप्यजन्यतान्यतमजन्यतानिवेशः कार्यः उक्तरीत्या विषयविषयिताया
अनिवेशेपि नद्विशिष्टभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य व्याप्यत्वं सकलजन्यतास्वत्तं। तत्राणेव्य
वहितोत्तरत्वं न निवेश्यते। वैयर्थ्यात्। प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादेश्य जनकताद्वयशून्यत्वादिविशेषणे
न वारणं। न च वह्निसंबंधिबुद्धित्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायैकदेशेऽतिव्याप्तिः। प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे च ॥४०॥

तत्वेन तद्विशेषणं नास्तीति वाच्यं तथापि तादृशशाब्दत्वावच्छिन्नरूपव्याप्यत्वस्यैव निवेशात्वम
हानसो वह्निमानिति शाब्दबुद्धिसाधारण्यात्। वह्निमत्स्वरूपानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानाव्यवहितोत्तर
त्वावच्छिन्नजन्यतायाः साध्यविशिष्टपक्षशाब्दत्वव्यभिचारित्वात्। अत एव तादृशजन्यत्वभिन्नभिन्नविष
यकज्ञानत्वादिसाधारण्यवारणाय कार्यतावच्छेदककोटौ शाब्दत्वनिवेशान्न तत्कार्यतायास्तादृशा
शाब्दत्वव्यभिचारित्वेनासंभव इति तन्न। शाब्दत्वनिवेशेपि भूतलं घटवदित्यानुपूर्वीपर्वतो वह्नि
मानित्यानुपूर्वीज्ञानोत्तरं भूतले घटः शाब्दबोध एव प्रतिबंधकवशेन च पर्वते वह्निः शाब्दबोधोत
जातस्तत्र कार्यतासत्वेनासंभवात्॥ यद्यपि समानासमानानुपूर्वीकसमानार्थकप्रतिज्ञाजन्यता
यां तथाविधहेतुधीजन्यतादेश्च वैलक्षण्यं। स्वीकृत्य न तत्तदर्थशाब्दबोधवृत्तिविलक्षणजन्यता
न्यतमनिवेशः कार्य इति तन्तुच्छं। कार्यतावच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वादृष्टतेस्यजन्यतावैलक्षण्यस्या
प्रामाणिकत्वात् अन्यथा जगति तत्तद्यावंतो न्याया दृष्टवो ध्वास्तत्र जनतावैलक्षण्यमादाय न्या
यादेरनुगतत्वापत्तेः तादृशेति। अत्रैकदेशार्थबुद्धित्वावच्छिन्नजनकतावारणाय पूर्वोक्तजन्यता

ग.आ. स्वत्वमन्यत्वानिवेशो बोध्यः अथ तादृशजनकताश्रयपदं किंचिज्ज्ञानविषयवर्णसमुदायत्वमेव
४१ वास्तु किमवच्छेदकत्वोपादानेन यत्किंचित्त्वनिवेशेनैवास्यैकमवयवव्यवहारोपपत्तेः यत्तु र
वंसतिप्रतिज्ञाहेत्वेकदेशसमुदाया यावतिव्याप्तिः तज्ज्ञानस्य तथाविधजनकताश्रयशून्यत्वात्॥
ज्ञानावच्छेदकविषयितायां तथाविधजनकतावच्छेदकत्वस्य निवेशपरतया तद्विशिष्टतादृशज
नकताशून्यत्वाच्चेति अवच्छेदकत्वमुक्तमिति तन्न तादृशसमुदायत्वस्यैव निरवच्छिन्नत्वानिरू
पकत्वं निवेश्यैव तत्फलस्यायवाहयितुं शक्यत्वात्। मैवं। तादृशान्यत्वमको धस्यरूपयोग्यावयवसं
ग्रहायावच्छेदकत्वनिवेशात्। केचित्तु अवच्छेदकत्वानुपादाने पर्वतो वह्निः संबंधात्ति निराकांक्ष
वाक्ये तादृशवर्णत्वसमनियतसमुदायत्वपर्यंतोक्तौ नुत्वच्छिन्नसमुदाये ऽतिव्याप्तिः ज्ञानाव
च्छेदकतथाविधजनकतावच्छेदकविषयिताशून्यप्रतिज्ञाविषयकत्वद्विषयकज्ञानविषय ॥४१॥
त्वात्। न च तादृशप्रतिज्ञात्वाश्रयनिराकांक्षोत्तरहेतूत्तरे साध्यानुपूर्वीविशेषावच्छिन्नेतरप्रति
योगितावच्छेदकत्वस्य निराकांक्षे सर्वे चोक्ता विशिष्टपदत्वबोधकतावच्छेदकविषयितापदि न

मुचितानुपूर्वीकत्वं निवेश्यं तथा चोक्तनिराकांक्षस्य न्यायांतर्गतत्वाज्ञानवाधादरणेऽपि सावच्छेदकत्वनिवेशो
नैतीनावश्यं। एवमुचितानुपूर्वीकघटकहेतुत्वाद्विशारदे। अवच्छेदकत्वनिवेशाप्रयोजकैवत्वनिवेशो
लाघवादित्याहुस्तन्न अवच्छेदकत्वाघटितोचितानुपूर्वीकत्वनिवेशेऽतादृशसोवतिव्याप्तेः। न्यूनत्वनिराकांक्ष
स्येह त्वादिकाद्यानुपूर्व्यांऽविच्छेदात्। इदं तु बोध्यं। तथाप्यवयवैकदेशवारणाय तादृशवर्णत्वव्याप
कत्वं निवेश्यं। एवमपि प्रतिज्ञाहासिनसमुदायेऽतिव्याप्तिः। न्यायांतर्गतत्वेन तद्वारणमिति चेत् प्रति
ज्ञाहेतुघटकरत्नसमुदायत्व माहायातिव्याप्तिः। अनिरूपकत्वां तेन वारणं चेत् नहि तथाविधजन
कताश्रयशून्यत्वादिवैपरीत्यमिति पदपि वर्णसमुदायत्वस्यैकदेशेसत्वात् वर्णत्वसमनियतसमु
दायत्वं निवेश्यं तन्न प्रतिज्ञाहेतुसमुदायत्वादेस्तथाविधजनकताश्रयशून्यत्वादिमात्मज्ञानविषयत्व
र्णत्वव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतो व्याप्यत्वं न निवेशः। एवं च व्याप्यदिति तथाविधजनकताशून्यत्वा
दिवैपरीत्येऽपि व्यापकद्विति तत्कार्यं सं। एकस्यैव वर्णत्वांत निवेशाच्चैतत्सार्थक्यमिति तद्व्याप्यस
त्वा अनिरूपकत्वां निवेशेनैवोपपत्तौ व्याप्यत्वांत निवेशस्य तथाविधजनकताश्रयशून्यत्वादिना

ग॰आं॰ र्थकस्य वायुत्वकत्वादिति। न चातिरूपकत्वांतनिवेशे हेत्वर्थबोधकत्वागघटितत्वप्रतिज्ञायामव्याप्तिः
४२ प्रतिज्ञात्वस्य धूमादिति न्यायस्थत्ववत्तिहेतु त्वविशिष्टन्यूनवृत्तित्वनिरूपकत्वादिति वाच्यं। अवयवघट
कतावच्छेदकीभूतयत्किंचित्तादृशानुसंदायस्यैव समानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वे
सतितद्भिन्नत्वस्यैव निरूपकत्वांतार्थत्वात्। यद्वावयवघटकतावच्छेदकीभूतांतेनदेयं। नापि हे
तुतावच्छेदकविशिष्टहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयकत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वं नद्दलेनिवेश्यतेति
ष्प्रयोजनत्वात् प्रतिज्ञैकदेशहेतूनयत्वकारणंतु विशिष्य तत्समुदायत्वभेदनिवेशपेवत्तावता
नापि लाघवानपायात्। अपितु दाहरणसंग्रहापनिकलयत्किंचित्तादृशसमुदायत्वनिष्टन्यूनवृ
त्तितानिरूपकत्वे समुदाहरणत्वभिन्नत्वे निरूपकत्वांतार्थ इत्यलं पल्लवितेन। नन्वेवमपि पर्वतो
धूमवान् ज्ञाप्यवह्निमानिति बोधमादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदाये अतिव्याप्तिरत आह तादृशेति।
व्याप्यव्यापकतानावापन्नतथाविधजनकताद्वयत्वं च यत्किंचित्तादृशजनकतात्वान्याश्रयवृत्ति ॥४२॥
त्वस्वसमानाधिकरणभेदप्रतियोगितावच्छेदकस्योभयसंबंधेन तद्विशिष्टतादृशजनकतोभयात्वं

एतद्विशेषणं च पर्याप्त्युपादानेपि उन्मत्तमते नानुवादजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिता
त्वेनविषयितामादाय प्रतिज्ञाहेत्वादिसमुदायवारणाय वक्ष्यमाणमितितन्निवेशे पर्याप्त्युपादा
नेन प्रयोजनं वस्तुते। तत्तत्कारणविषयितावच्छिन्नजनकतादायासंभवावारणाय तथाविधपदं। नन्
नूदाहरणे कथं न तत्समन्वयः तज्ज्ञानस्य व्याप्यव्यापकभावापन्नतादृशजनकताद्वयशालि
त्वात्। मैवं उदाहरणार्थबोधीयजनकतासमुदायान्यत्वेन तादृशजनकताद्वयस्य विशेषणीयत्वात् हेतू
दाहरणसमुदायादौ च हेत्वर्थबोधजनकतोदाहरणार्थबोधीयजनकतैतद्वयस्य तादृशसमुदाया
न्यत्वेन नातिप्रसंगः। यद्वा तथाविधयत्किंचिज्जनकत्वतदन्याश्रयवृत्तित्वसमानाधिकरणभेदप्र
तियोगितावच्छेदकतथाविधजनकतोभयशून्यत्वकूटं व्याप्यव्यापकभावेति निवेशार्थः। तन्त्रा
व्याप्तिकरडन्यायाभावेन घटकः स्वानवच्छेदकत्वे सत्याप्तिमद्विशेषणे चोदाहरणार्थबोधीयजन्यते
द्वित्वेननिवेश्यतदापतदापजनकतात्वे न जनकते उपादेये इत्यनन्यव्याप्यव्याप्तिः। स्वानवच्छेदकेति
तादृशहेत्वादिविषयितासमानाधिकरणायाः प्रतिज्ञाज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः केवलप्रति

ग॰आ॰
४३

ज्ञादिज्ञाने सत्त्वादृशं तत्त्वमिति विशिष्टपदं ॥ अथ प्रतिज्ञाहेतुविषयकसमूहालंबनस्य विशिष्ट
जनकताश्रयत्वात्तात्त्वेन प्रतिज्ञादेः कथं तत्र लक्षणगमनमिति चेत् यत्किंचित्त्वस्य ज्ञानविशेषणतया
प्रतिज्ञामात्रविषयकं एव ज्ञानमादायेति निगूहः ॥ अथ प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेति व्याप्तिवारणाय स्वानव
च्छेदकविषयिताविशिष्टजनकताश्रयत्वस्य ज्ञानविशेषणं धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
ज्ञा प्रतिज्ञायामव्याप्तिः तादृशप्रतिज्ञाज्ञानस्यापि धूमादित्वानुपूर्व्यवच्छिन्नज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावत्त्वात् । ता
दृशजनकत्वस्य निरुक्तान्यतमजन्यतानिरूपितत्वात् स्वानवच्छेदकीभूतलपर्वतादिपदविषयिताकत्वा
च्चेति चेन्न तादृशान्यतमजन्यतानिरूपिताया जनकतायाः स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनक
ताश्रयत्वज्ञानाय स्वानवच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णसमुदायसमर्थः तादृशज्ञानाय च स्वावच्छेदकौ
त्रयसंबंधेन जनकताविशिष्टविषयितेति वाच्यं ॥ तथा च स्वपदं यज्जनकताव्यक्तिमादाय यल्ल
क्षणसमन्वयः कर्तव्यस्तत्परं ॥ एवं च धूमादालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादित्यादिप्रतिज्ञाज्ञान ॥४३॥
त्वावच्छिन्नाया जनकतायास्तदवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनकताश्रयत्वं प्रतिज्ञाज्ञानस्यास्ते

वेति लक्षणसमन्वयसंगतत्वान्नानुपपत्तिः अन्यतमनिरूपितजनकतामात्रपरत्वे तु ज्ञानज्ञाप्यत्वं
धूमीयमिति बोधजनकताया अपि तथात्वेन तदनवच्छेदकीभूतपर्वतो वह्निमानिति ज्ञानविषयिता
विशिष्टजनकतावत्त्वेन तादृशप्रतिज्ञाज्ञानासंग्रहापत्तेः । नन्वात्र तादृशविषयिताश्रयत्वमेव निवेश्य
तां किं तादृशजनकताप्रवेशेनेति वाच्यं । तथा सति तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदक
त्वरूपविशेष्यदलवैयर्थ्यापत्तेः । अस्माकं तु एकदेशज्ञानस्यापि तादृशान्यतमजन्यतानिरूपितजन
कतानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजनकताश्रयत्वादेकदेशवारकतयैव तद्दलस्यार्थवत्त्वात् ॥
अन्यथा परस्परनिरूप्यनिरूपकतापन्नसकलविषयितानां तादृशजनकतावच्छेदकत्वेनैकदे
शमात्रविषयकज्ञानीयविषयिताया अन्यथात्वेन जनकतानवच्छेदकतया तत्रातिव्याप्त्या ता
द्विशेष्यदलवैयर्थ्यापातात् । अत एव तादृशपदमप्यावश्यकमन्यथा एकदेशज्ञानस्यापि तादृश
विषयिताविशिष्टयत्किंचिज्जनकताशालित्वेन तद्दलवैयर्थ्यापातात् । यत्तु तादृशविषयिता
श्रयत्वनिवेशे विषयिताया अव्याप्यवृत्तित्वेनावर्तकत्वमिति जनकत्वोपादानं विषयिता

ग·आ· विशिष्टजनकत्वं च नाव्याप्यवृत्तिनिर्दोष इति तत्पदं तथासत्ति प्रमेयत्वसाधारणतादृशवि
४४ षयिताविशिष्टत्वं निवेश्य लघुत्वस्यैव निवेशेनोपपत्तेस्तादृशजनकतापर्यन्तनिवेशवैयर्थ्य
स्य वज्रलेपत्वात्॥ एवं च ज्ञानत्वस्विकरूपेण तादृशजनकतावच्छेदकनिवेशोऽसंभवः वैशिष्ट्यावच्छि
न्नतादृशजनकतावच्छेदकनिवेशे तु तादृशजनकत्वे व्यर्थमिति दूषणमस्वरससमाधानेवेति बोध्यं।
नन्वेवं स्वानवच्छेदकविषयिताशतत्वस्यैव सम्यक्त्वे विशिष्टजनकतावच्छेदकत्वनिवेशोऽनतिप्रयो
जन इति चेत्तर्हि प्रकृतिमद्दूषणगणनमध्ये एतद्दूषणस्यापि गणने का क्षतिः। परे तु स्वत्वस्यानु
गतत्वनयान प्रतिज्ञामादायैवानुगतलक्षणनिर्वाह इति स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टतादृशजन
कतात्वकं यद्यत्त्वं तत्तद्भावकूटवत्त्वमेव ज्ञानेन निवेश्यं तादृशं च प्रतिज्ञाहेतूनयज्ञाना
दौ प्रसिद्धं तत्र च हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानवच्छेदकत्वं तु तदन्यत्वं तु स्वस्यैतिन धूमवदालो
कवान् पर्वतो वह्निमानित्याद्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिः। एवं च जनकत्वनिवेशखंडनमप्रसक्तमेवे
त्याहुः। नह्यपि नातिव संदर्भं सुदृढं प्रतिजातिः इदंशारीरस्यैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादिवारणे कर्तव्ये ॥ ६४ ॥

विशायकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकत्वे तन्निवेशस्य व्यर्थतापत्तेः अस्मन्मते तु प्रतिज्ञाहेतुज्ञान
त्वावच्छिन्नजनकत्वे स्वपदेनोपादायत्वलक्षणसमन्वयसंभावनावारणाय पर्याप्तिनिवेशानमाव
श्यकं स्वत्वाननुगमदोषस्तु यत्किंचित्वदेतत्त्वघटनेऽस्वरससमाधानेवेति। अत्र वदन्ति। प्रतिज्ञैकदेशा
हेतुघटितसमुदायवारणाय पर्याप्तिनिवेशनमावश्यकं। अन्यथा तासमुदायत्वे हेत्वर्थविषय
कशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितायास्तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायास्तदवच्छे
दकविषयितानिरूपकवर्णवृत्तित्वस्य वह्निमत्पदविषयितायाश्च प्रतिज्ञैकदेशहेतुज्ञानत्वाव
च्छिन्नजनकतावच्छेदकतया ज्ञानेन तादृशजनकत्वाभावकूटवत्त्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तेः पर्याप्तिनि
वेशे च हेत्वर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यताकजनकताकजन्यताकजनकता
हे हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नैव तदन्यस्यानवच्छेदकवह्निमत्पदादिविषयिताविशिष्टत्वघटितजन
कताशतत्वप्रसक्तज्ञानीयतदवच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वसत्त्वेन नातिव्याप्तिः
रौ एवं धूमवदालोकवान् पर्वतो वह्निमानित्यादौ धूमवदालोकवान् पर्वत इत्यादिन्यायेऽतिव्याप्तिः
धूमवदालोकवान् पर्वत इति न्यायज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः हेत्वर्थविषयकशाब्दत्वघटित

गा॰आ॰ धर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितत्वेन तज्ज्ञाने तादृशजनकत्वाभावकूटवत्त्वस्य सत्त्वेन च तन्न तदवच्छेदकवि
४५ षयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वस्य लाभादिति। अत्र तथापि प्रतिज्ञैकदेशो धूमादित्यादिस्तत्रातिव्याप्तिः। त
त्र हेत्वर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयितानिरूप
कवर्णसमुदायत्वसत्त्वात् तज्ज्ञाने तादृशजनकत्वाभावकूटवत्त्वस्य सत्त्वाच्चेति नयचार्याणामस्वरस
संगतिरिति। न च स्वानवच्छेदकविषयितावच्छिन्नतायां तत्तदर्थविषयकशाब्दत्वनिष्ठावच्छेदकता
कजन्यतान्यत्वमजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णसमुदायत्वमेव
समुदितार्थः। तन्नविशेष्यदले पर्याप्तिर्न प्रवेशयते किन्तु या जनकतावच्छेदकविषयितामादायलक्ष
णसमन्वयः। पर्याप्तिघटितार्थकजनकतां स्वपदेनोपादाय तस्यां तदनवच्छेदकविषयितान्यत्वमपे
क्षितं। तथा च हेत्वर्थविषयकशाब्दत्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितैतज्जनकतावच्छेदकवि
षयितायास्तद्विषयकशाब्दकपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकीभूतत्व
न्यायोऽजोकादिमत्पदविषयितान्यत्वाभावात् [illegible]तिव्याप्तिरिति एवं सत्यनुपपन्नः प्रतिज्ञाहेतुवि ॥४५॥
षयितेऽपादाय प्रतिज्ञाहेतुसमुदायेऽतिव्याप्तिस्तु तदवस्था। स्वानवच्छेदकविषयितान्यत्वकूटनिवे

शात् विषयिता यज्ज्ञानवृत्तिस्तद्वृत्तिर्या जनकता स्वपदेन तस्या एवोपादानात् प्रतिज्ञाविषयि
त्वादेहेतुज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नजनकतामादायाव्याप्तिरिति वाच्यं। तस्य लक्षणान्तरत्वात् प्रकृतल
क्षणपरिष्कारकत्वे स्वपदेन प्रतिज्ञार्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपित
जनकत्वे च हेतौ लक्षणगमनाय हेत्वर्थविषयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजन
कतायाः उपपादपतया हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नाजनकतातत्प्रवेशयते किन्त्वन्यच तुष्टयीत्यस्यासंग
तेः। फलत एवात्र स्वपदेन हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नाजनकतागृहीते तथा च स्वानवच्छेदकत्वोकप
दादिविषयिताविशिष्टहेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतावत्त्वेन तादृशज्ञानस्य न कूटवत्त्वाभावाद
व नातिव्याप्तिरिति पर्याप्त्युपादानं व्यर्थमिति समाहितं। स्वशब्देन हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्व
स्योपादाने धूमवत्त्वोकयानूपर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायामव्याप्तेश्च। तज्ज्ञानस्य हेत्वर्थवि
षयकशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यतानिरूपितजनकतानवच्छेदकपर्वतपदादिविषयि
ताविशिष्टजनकतावत्त्वात् तादृशाकूटाभावादिति। यदि च स्वानवच्छेदकेति स्वशब्देन प्रत्येकं ताद

ग.आ. शजनकतापंचकमपि गृह्यते। हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतानग्राह्येति तु यथाश्रुतहेतुज्ञानेऽन्वये
४८ ण योज्यते। न चैवं निरुक्तप्रतिज्ञायामव्याप्तिः तज्जन्यशाब्दबोधस्य विवक्षितहेत्वर्थाविषयकत्वात्
तथा च न कोऽपि दोष इति विभाव्यते तदा प्रतिज्ञैकदेशहेतुज्ञानादिवारणात्। स्वानवच्छेदकत्वादि म
हाचार्योक्तविशेषणवैयर्थ्यं इष्टापत्तिरिति मन्तव्यं। ननु यथाश्रुतमते स्वानवच्छेदकत्वे स्वानतिरि
क्तवृत्तित्वं न त्वं तथा च हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकोपादानेऽपि प्रतिज्ञाविषयतायास्तदनतिरिक्तवृ
त्तितया तद्भिन्नविषयिताविशिष्टजनकत्वाघटितकूटपक्षतामिति चेत्तर्हि हेतुविषयिता
याः प्रतिज्ञाजनकतातिरिक्तवृत्तित्वादव्याप्तिरितिनिदिक्। यत्तु स्वस्य स्वधर्मितावच्छेदकत्वा
देन यत्प्रतिज्ञाज्ञानेऽपि त्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्यतायाः अभ्युपगमे तादृशप्रकारतायाः
स्वानवच्छेदकविषयितात्मिकायाः शून्यत्वविरहेण प्रतिज्ञायामव्याप्तिः जनकतावच्छेदे निवेशो
वावच्छिन्नत्वसंबन्धेन तद्विशिष्टत्वाभावान्न दोष इति तदसत्। अवच्छिन्नत्वसंबन्धेन तादृशविषयि
षयितावैशिष्ट्यस्य निवेशे यदि चेत्यादिग्रंथविरोधात्। उदासीनपदार्थविषयितायाः स्वानव ॥४८॥

च्छेदकत्वेऽपि तादृशजनकत्वस्य तदनवच्छिन्नतया अव्याप्तियोगेन विषयितायां तादृशान्यतमजनक
तावच्छेदकत्वनिवेशस्यात्यन्तमफलत्वापत्तेरिति। यादृशप्रतिज्ञादिज्ञानमुदासीनपदार्थविषय
कमेव जायते तादृशप्रतिज्ञादिव्यक्तावव्याप्तिमाशंक्य यदि चेति समाधत्ते नन्वित्यादिः। एवं च स्वा
नवच्छेदिकाया तथाविधजनकतावच्छेदकविषयिताया तद्विशिष्टतादृशजनकताशून्यत्वं स्वज्ञानवि
शेषणमित्यर्थः। अत्र स्वानवच्छेदकतादृशजनकतावच्छेदकविषयिताशून्यत्वमेवास्तु भागविषयिताया
स्तादृशजनकतावच्छेदकत्वेन तत्रातिव्याप्तेर्विशिष्यदलसार्थक्यसंभवादिति तु बोध्यं। अनतिरिक्तेति।
इदं चानालोचनायं स्वानवच्छेदकविषयिताविशिष्टस्वन्यूनवृत्तितादृशजनकताशून्यत्वसंगतिः। ननु प्रा
न्नोक्तव्याप्तिस्याद्दो हेतुज्ञानत्वावच्छिन्नजनकतायाः स्वन्यूनवृत्तित्वाभावेन प्रतिज्ञाहेत्वन्यतमज्ञानसंग्रहे
पि तदीयप्रतिज्ञाज्ञानत्वावच्छिन्नजनकताया एव स्वपदेनोपादानात्तदवच्छेदकविषयितोपादाना
न प्रतिज्ञायामव्याप्तिः। एवं च भट्टाचार्योक्तं स्वानवच्छेदकविषयितायां तथाविधेति विशेषणं हेयमे
वापंचानामप्यवयवानां विषयिता नैयत्योपगमे तु स्वन्यूनवृत्तिजनकतावस्थाने स्वन्यूनवृत्तिः स्वा

ग॰ आ॰ त्ववच्छेदकविषयितानिवेश्या वस्तुतस्तु स्वानवच्छेदकेत्यादिकमपहाय स्वाश्रयत्वस्वसमानाधिक
रणत्वेदप्रतियोगितावच्छेदकविषयिणोऽन्यथानावच्छेदकत्वेन ज्ञाने विशेष्यं। स्वानवच्छेदकत्व तथाविधज्ञ
४० नकतावच्छेदकविषयितानिरूपकत्वेन वा वर्णो विशेषणीय इति। अस्समानाकारकप्रतिज्ञाद्वयेज
न्यतात्वेदमते दोषाप्रसक्तेः समानेति। इत्थमेवेति। एकप्रतिज्ञा प्रतिज्ञाद्वयमिन्नेतिप्रत्ययसे ज्ञेवे
पितावयव इति प्रत्ययाभावात्। तस्मात्तथा चे। प्रतिज्ञाद्वयस्यावयवत्वास्वीकारे परिचिंतनीयइ
ति प्रतिद्वयस्यालक्ष्यत्वोपगमे तादृशसमुदायत्वनिष्ठन्यून। वृत्तिता निरूपकत्वे देयं मिथ्यत्वे प्रायः।
नत्वेतेनैव प्रतिज्ञाहेतुसमुदायातिव्याप्तिवारणे स्वानवच्छेदकेत्यादेर्वैयर्थ्यप्रसंग इति चेदित
त्वत्वे दुष्टत्वात्। अत्रापेतदाचार्याणामाशयः प्रतिज्ञैकदेशावृत्तिसमुदायत्वं वारणाय तादृ
शायत्किंचिज्ज्ञानीयविषयितानिरूपकवर्णत्वसमनियतसमुदायत्वनिवेशान्न प्रतिज्ञाहेतुस
मुदायादावतिव्याप्तिः। स्वास्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यं प्रतिज्ञाद्वयादिवारणाय तत्समु ॥४७॥
दायवृत्तित्वमेव निवेश्यं। न चैवं स्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वसंबन्धकवर्णत्वसमनियतस्य

निवेशे नातिव्याप्तिं संपाद्य स्वानवच्छेदकेत्यादेस्तत्समुदायत्वभिन्नत्वस्य च प्रवेशो महागौरवादिति
तथा सति धूमादालोकवान्नित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः प्रतिज्ञानिष्ठसमुदायत्वे धूमादितिज्ञानमा
त्र धीवृत्तिकत्वसमुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वसत्त्वात्। उदाहरणनिष्ठसमुदायत्वस्य
तदेकदेशावृत्तित्वाविधयत्किंचित्समुदायत्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपकत्वादव्याप्तेश्च। इत्थं चा
वच्छेदकत्वनिवेशनमपि सार्थकं। अन्यथा हेतुप्रतिज्ञैकदेशज्ञानस्य स्वानवच्छेदकतादृशान्यतम
ज्ञत्वतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयिताविशिष्टजनकताशून्यतया तत्समुदायेऽतिप्रसंगात्
एवं च प्रतिज्ञाद्वयादेर्लक्ष्यतापरः स्वानवच्छेदकेत्यादिविशेषणप्रदत्तया तत्त्वद्वारणवत्तदज्ञस्यता
यां वारणं भवतीति। यदि च तत्तदर्थशाब्दत्वपर्याप्त्यवच्छेदकताकजन्यताभ्यतमजनकताश्रययत्
किंचिज्ज्ञानविषयवारणत्वव्यापकसमुदायत्वं वाच्यं तन्न च पूर्वोक्तस्वनिष्ठन्यूनवृत्तितानिरूपक
त्वमात्रं निवेश्यं प्रतिज्ञाद्वयादिकं चालक्ष्यं। नियतावयवद्वयज्ञानं चाप्रामाणिकं तदवच्छेदकत्वे जन
कताद्वयशून्यत्वादिकं तत्तत्समुदायत्वभिन्नत्वं च व्यर्थमिति ध्येयं। यत्किंचित्त्वं एकमात्रवृत्तिधर्मस्त
था चाधेयतासंबंधेन ज्ञानीय एकमात्रवृत्तियो धर्मस्तद्विशिष्टाया स्वाधिकरणयत्किंचिद्वृत्तित्वसं

ग॰ आ॰

५८

वंधेन ज्ञानत्वविशिष्टस्य विषयितायावात्तिवेशान्तदोषः वस्तुतस्तु ज्ञानप्रयवर्णविशिष्टताशत्
त्वतादृशजनकतावच्छेदकविषयितापालिज्ञानकसमुदायत्वेयत्किंञ्ज्ञानपदगर्भवाक्यार्थएवमे
वप्रतिज्ञादिपर्याप्तिवच्छेदकयत्किंचिद्धर्मपंचकव्यापकत्वमित्यत्रापिप्रतिज्ञात्वादेर्यत्किंचित्वगर्भत्वेन
स्वावच्छेद्यपर्याप्तिकप्रतिज्ञात्वकधर्मविवक्षयाऽननुगमोद्धारः अन्यथायत्किंचित्प्रतिष्टत्वादिधर्म
पंचकव्यापकत्वमेवब्रूयात् इत्यतआह एवमिति। त्रागेधूमादजोकवान्नितिप्रतिज्ञाघटकधूमा
दित्यत्र। ननुपर्वतोवह्निमानितिप्रतिज्ञाघटकपर्वतापदेतत्मात्रज्ञानस्यतथाविधजनकतानां
श्रयत्वादतउक्तंहेतुर्थेति। प्रतिज्ञादित्यादिना। धूमाद्वह्निसाध्यकोदाहरणादिपरिग्रहः। तन्वचा
साध्यविशिष्टपक्षविषयिताघस्यतमनिष्टप्रयोज्यतानिरूपितप्रयोजकतावच्छेदकयत्किंचिद्वि
षयिताकवर्णसमुदायत्वेवाच्यंतत्रचप्रकृतपक्षविशेषणतापन्नसाध्यान्वितप्रकृतहेतुवि
शिष्टहेतुत्वविषयितानिवेशान्नप्रतिज्ञादिघटकहेत्वर्थबोधकनागोऽतिव्याप्तिःयद्विषयताशालि
ज्ञानोत्तरंदृशापिवस्तुतस्तादृशसाध्यविषयतानिरूपितायाहेतुत्वविषयतानघालिकार्यानुदयः
तत्तुरूपविशेष्यतायास्त्वपितादृशहेतुत्वविषयतोप्रतियोजकत्वासंभवात् तादृशविषयता

सिद्धान्तलक्षणजागदीशीटीका ॥५९॥

तादृशसाध्यविषयतानिरूपितत्वोपलक्षित

शालिबोधेप्रतिज्ञोत्तरहेतुत्वादवनहेतुत्वेपिहेतुत्वावयवस्यतत्प्रयोजकत्वंहेतुत्वार्थविषयताप्रयोजकइतिव्य
वहारात्हेतुविषयतायांसाध्यादिविषयित्वानिरूपितत्वंदेयंतेननिगमनघटकतस्मात्पदेनातिव्याप्तिरित्यत
आह। एवमिति। वाक्यद्वयात्मकस्येतिवाक्यचतुष्टयात्मकस्येत्यर्थः सपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेहेतुसमभ्यवैशि
ष्ट्यावगाहिशाब्दत्वपर्याप्तावच्छेदकताकजन्यतार्थसमाजकप्रबाधकेननिराकरोति। तादृशार्थद्वयेति। द्वि
त्वेनेति। उदाहरणघटकवाक्यचतुष्टयविषयकप्रत्येकज्ञानचतुष्टयनिष्ठजनकता आदायतन्निष्ठचतुष्टया
वच्छिन्नत्वेदस्येवाम्यतमत्वकुतौनिवेशात्तादृशजनकताचतुष्टयावच्छेदकविषयितानिरूपकवर्णसमुदा
यत्वस्यसंपूर्णएवसत्वानेकदेशेऽतिव्याप्तिरिति भावः यद्यपिद्वित्वेननिवेशेपिवाक्यचतुष्टयसमुदायस्यसं
ग्रहः तथापितथानिवेशेनस्वराव्यद्वयवृत्तिसमुदायत्वनिष्ठमूतवृत्तितानिरूपकत्वमितिचतुष्टयानुधा
वधं। दुर्वारत्वादिति। अन्यतमत्वस्याव्यासज्यवृत्तित्वापर्याप्तिविवक्षया असंभवात्। इदंतुबोध्यम्। त
थाविधजनकतावच्छिन्नेतरान्यतमत्वभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मपर्याप्तावच्छेदकविषयितेनता
त्कनेएवनिवेशउदाहरणैकदेशेनातिव्याप्तिःजनान्यतमत्वोदाहरणप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थबुद्धिजन
कताद्वयभेदनिवेशादितिननुपादिनिरूपितत्वेपुनयघटकतागद्वयाघटितत्वस्यकदेशसाधारणतया
तिव्याप्तिर्दुर्वारैवेत्यतआह पूर्वेति। नन्वदाहरणत्वस्यदुर्वचतयाकथंतद्देशत्वानुयोगितावच्छेदकत्वमित्या

ग॰ आ॰ शयेन शंकनेन चेति दुर्वचमिति। इत्यत्र वयवानन्वितस्वार्थबोधकत्वं नेहोदाहरणत्वमात्राश्रयात्। अ
तः व्याप्यवान्तिमनवन्तिर्व्यापकवान्तिमत्संबंधबोधकत्वमुदाहरणत्वमिति मूलोक्तलक्षणं परि
४९ ष्करोति स्वघटकेति। स्वं वाक्यं। स्वघटकयस्य हेतोपस्थाप्यतावच्छेदकदृष्टांतत्तावच्छेदकधर्मावच्छिन्ने
दायच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतहेतुप्रकारताशालिशाब्दबोधजनकतावच्छेदकत्वेनयवदा प्र
कारताश्रयानुपूर्वीघटकवर्णत्वव्यापकसतितदाश्रयाधिकरणकालध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणध्वं
सोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वगर्भवृत्तिवर्त्तिस्वघटकतत्पदोपस्थाप्यतावच्छेदकदृष्टांत
वच्छेदकधर्मतदवच्छिन्नत्वेदावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितप्रकृतसाध्यप्रकारताद्वयशालिशाब्दबोध
जनकतावच्छेदकप्रकारताश्रयानुपूर्वीघटकवर्णत्वव्यापकसमुदायत्वमित्यर्थः। समानुपूर्वीमहा
नसत्वचत्वरत्वादिनासेतुतादृशत्वेहानुयोगितावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिविशेष्यतोनिनव
स्वघटकवत्पदोपस्थाप्यत्वेप्यर्थः। महानसस्सत्वह्निमान्धूमवानित्यादावतिव्याप्तेः एवं तत्पदोपस्थाप्यत्वो
नानुपादानेमहानसस्सत्वह्निमान्वह्निमानित्यादावतिव्याप्तिर्बोध्या। नचसत्वनिवेशानिबंधनेऽननुगम
इतिवाच्यं। प्रकृतहेतुप्रकारतानिरूपितसपक्षतावच्छेदकाद्यवच्छिन्नविशेष्यताप्रयोजकयत्सदृघटितत्वद
वच्छिन्नजनकतावच्छेदकताद्वयवत्प्रकारताश्रयानुपूर्वीत्वादिक्रमेणनिवेशान्तर्वचितानुपूर्वीकहेतु ॥४९॥

साध्यविशिष्टधर्मिकबोधकद्वयकसमुदायत्वमप्येतदेव। यद्यपिप्रकृतहेतुविशिष्टतदन्यप्रकृतसाध्य
विशिष्टतत्तदन्यधर्मिविषयकसमूहालंबनबोधीययावत्कारणतावच्छेदकयत्किंचिद्विषयताश्रयव
र्णत्वव्यापकसमुदायत्वमुदाहरणत्वं संभवति तथापि सवह्निमान्। यो यो धूमवान्निति वाक्यस्य वारण
यस्ताश्रयीभूतसाध्यविशिष्टबोधकवाक्यवहितोत्तरहेतुविशिष्टबोधकवाक्यवृत्तियत्समुदायत्वं
तद्भिन्नत्वनिवेशगौरवात् नोक्तं। इदं तु बोध्यं। स्वघटकयत्तत्पदोपस्थाप्यधर्मिणि यो हेतुमत्वबोधः पक्ष
हेतोस्तादृशधर्मिबोधस्तदन्यतरबोधजनकं यद्वाक्यं यच्च तदनंतरप्रयुक्तं स्वघटकतत्पदोपस्थाप्यध
र्मिणि साध्यवत्ताबोधः पक्षसाध्ये तादृशधर्मिबोधस्तदन्यतरबोधजनकं यद्वाक्यं तदुभयत्वमुदाहर
णं तेन यत्र धूमस्तत्राग्निरित्युदाहरणे नाव्याप्तिः पाकृत्तलीतरत्वेहादौ साध्ये न तु। वस्तुतस्तु धर्मिवि
षयतानिरूपितहेतुविषयताकत्वेन बोधयोरनुगमः तत्र धर्मिविषयतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नप्रकारतासत्त्वनिवेशाद्धूमोयद्वानिति बोधस्य हेतुविषयतायां हेतुतावच्छेदकसंबंधान
वच्छिन्नप्रकारतासत्त्वनिवेशाद्धूमोयोयइति बोधकस्य च व्युदासः। एवं साध्यवत्ताबोधके सवच्छिन्ना
न्तसाध्यतावच्छिन्नावच्छेदकसंबंधानवच्छिन्नप्रकारकात्वं विषयितयोर्विशेषणमिति विशेषः यो
योधूमवान्स तत्र वह्निरित्यादेर्वारणीयत्वेतु तत्समुदायत्वे नेहोनिवेशः सत्तुपसत्ताप्याद्येर्पथयेतु
यत्रयत्रधूमः सवह्निमानितिस्यपरिग्रहः

स॰आ॰ ५०

यत्संबंधेपस्थाप्य यादृशधर्मिहेतुनयघटितानां तत्संबंधेपस्थाप्यतादृशधर्मिसंबंधेनयघटितानांच
यादृशयादृशविशिष्टार्थानांबोधकानुदाहरणघटकानिसांशहायिकानि। तादृशतादृशविशिष्टार्थबो
धनिमेवनिवेशः ननुयादृशापत्तसाध्यहेतुकानि यादृशोयादृशोधर्मिणि यादृशयादृशविशिष्टार्थवत्त्वसमू
हालंबनबोधजनकान्युदाहरणानि तादृशानितावद्बोधानां। व्युत्क्रमेणैक्यघटकनागकसमुदायवारणा
यतत्तत्समुदायत्वंच्छेदकत्वस्यनिवेशनीयतापत्तेः एवंस्वघटकपत्यदोपस्थाप्यधर्मिणिसाध्यसामान्या
वसाध्यवत्त्वेद्वोधोतादृशाभावेतादृशभेदेधर्मिबोधांचनिवेश्यपूर्वप्रयोगाहैनघटकंएतादृशारोत्या
उत्तरप्रयोगाहँचलघुटकंनिव्यतिरेकउदाहरणलक्षणंकार्यं। अन्यतात्सावसाध्यकेतुतादृशधर्मिणिप्र
तियोगितावच्छेदकावच्छिन्नवत्ताबोधः। प्रतियोगितादृशधर्मिबोधअव्यवहितकोनिवेश्यः भेदसाध्यकेचता
दृशधर्मिणिप्रतियोगितावच्छेदकबोधः प्रतियोगितावच्छेदकेचतादृशधर्मिबोधोऽधिकः ननुप्रसन्नस्मादे
रर्थवत्त्वपदेतूक्तं। इतरभेदादिसाध्यकेतूक्तं। व्यतिरेकिन्यायत्वंवत्त्वव्यतिरेकमवयवत्वेचभिन्नमेवेति
तत्वमधिकेन। ननूदाहरणैक्येदशावारणायमयापिप्रतिज्ञाघघटकत्वंनिवेश्यतेइत्यतआहतच्चापाति
गुर्वीतिनचोपाध्यायानामुदाहरणघटकमात्रं। दिधितिस्तांतुप्रतिज्ञाघघटकत्वंचतुष्टयमधिकं। ॥५०॥
एवमुक्तयघटकेमन्त्रजनकताप्रसक्तलिसमुदायत्वंनारुकंउपाध्यायानांतुनदेकमेवेतिविपरितगौ

रवंस्थानवच्छेदकेत्यादिविशेषणघटकस्यविषयितायांतस्यभेदद्वयात्मकात्मतत्त्वमतस्यचविशेष्यघ
टकस्यजन्यतातच्चतुष्टयस्यभेदद्वयात्मकान्यतमत्वस्यैवचव्यापकतावच्छेदकविषयिता
दिसमुदायत्वसत्तकात्वघुत्वादितिवाच्यं। स्थानवच्छेदकेस्वत्रस्यत्वस्यघटकतया। विशेषणचतुष्ट
यस्यान्यतमजन्यतागर्भस्यनिवेशेनगौरवस्यदुर्वारत्वात्॥ न्यायजन्यज्ञानस्येत्यादि-प्राभाका
णित्वंतस्याऽननुकूलतरलक्षणद्वयमपेस्यपरामर्शप्रयोजकवाक्यत्वंन्यायत्वंतथाविधवाक्यघटक
वाक्यत्वेनावयवत्वमितिक्रमेणन्यायावयवलक्षणेलाघवात्। प्रतिज्ञादिपंचकवाक्यजन्यमहा
वाक्यार्थबोधस्योपनयार्थविषयकत्वेनपरामर्शरूपतया न्यायादेःक्रमेणलक्षणसमन्वयइत्याश
कामित्यर्थः। विशिष्टेति। समूहालंबनज्ञानत्वस्यार्थवशात्संपन्नत्वनयानप्रतिज्ञादिवाक्यार्थतावच्छेदक
त्वमितिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिमानोदर्शितः। न्यायार्थसमूहालंबनमनुपगच्छतांप्रत्येकावयव
जन्यबोधानुपात्तत्वायलक्षणप्यदुष्करताह्रासः। निराकरोतीति। निराकर्तुंस्वीयलक्षणद्वयस्या
तिव्याप्तिं निराकरोतीत्यर्थः। तथाचमूलस्थातिव्याप्तिपदस्यपरामर्शप्रयोजकयाव्यत्वस्यन्यायत्व
तेवह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्येऽतिव्याप्तिः एवंतादृशवाक्यघटकत्वस्यावयवलक्षणत्वमते

ग·आ·
५१

नह्येकदेशातिव्याप्तिरित्यर्थः। स्वसमानेति व्याप्तिशंकैव नास्तीत्याह मूले नेनेति। ननु तेनेत्यादिमूल
मसंगतं यथा लक्ष्यलक्षणासत्त्वस्याऽजन्यत्वादित्यतो मात्रपदं पूरयति। परामर्शमात्रस्येति। विशेषा
विति। प्रयोजकांनपरिचेयावितिशेषः। तथा च यथोक्तलक्षणासत्वात्। तत्त्वस्येति। तथा च व्या
पर्हिसत्त्वावच्छेदकसत्त्वानिबंधनो व्यवहारोऽस्तु पेय इति भावः। लाघवतः स्वग्रहकलाघवात्। व्याप्य
व्याप्यव्यवहारविषयत्वः सोपीत्यस्योपन्यासो पीत्यर्थोऽतः परामर्शनीयं पूरयति। वाह्नीति। अन
व्यपेक्षानिसं रेतिवाक्येति। तथा च विशेषः व्याप्यव्यवहार्यता व्यावर्त्तकः तदवच्छिन्नभेदव्याप्यः तेद
प्रतियोगित्वरूपं पंचम्यर्थान्वयो बोध्यः। अन्यादृशव्याप्यव्यवहारविजयास्वत्वे दूषणासंगतिरतोयथा
दृश्येति। नियमेनं ननपितुं विधेयं पूरयति। निग्रहेतिनद्देलाविति जिज्ञासेदित्तिसनुवर्त्तते। एवम
प्येतिऽपनयप्रयोगानुपपत्तिं निरस्यति अन्नापीति। नन्वादौ ताविरह इति मूलासंगतिः चक्षुरा
देवह्निव्याप्यताबोधको वाक्यस्य द्रव्यजिज्ञासितविषयकत्वादित्यतस्तन्मूलमवतारयति। न
न्विति। अवतारणानुसारेणार्थमाह कांक्षानिवृत्तीति। ननु विजातीयबोधजनकत्वमेव न्यायत्वं यज्ञा ॥५१॥
तियबोधजनकत्वमेव प्रसक्तिजिज्ञासादिकं। एतादृशवैजात्यस्य परामर्शादावकत्वेनातोपनयेति
व्याप्तिरित्यन्येषांमतमुपन्यस्यति। अन्ये त्विति। विजातीयबोधजनकत्वस्य न्यायपदशक्यता

वच्छेदकतया न त्वकृतिनिवृत्तिप्रयोजकत्वेवैजात्यसिद्धिः एवं पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्यनिष्टं यद्विजातीयबोध
जनकत्वं वदेवप्रतिज्ञापदशक्यतावच्छेदकमित्याशयः। अत्र प्रतिज्ञापदवाच्यानां पर्वतो वह्निमानि
त्यादिवाक्यानां तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणत्वेन व्यभिचारादनुगतानतिप्रसक्तरूपस्य दुर्निरूपतया विजा
तीयबोधजनकत्वस्यैवासंभावितत्वेन तस्य प्रतिज्ञापदशक्यतावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छेदकतया वैजा
त्यसिद्धेरसंभवात्तद्घटितलक्षणप्रसंगव्यस्तयित्याशयेन दूषयति। तन्नेति। ननु दुर्निरूपमि
तिमूलमसंगतं। जनकतानिरूपणे अनुगतरूपानपेक्षणादत आचष्टे। असंभवीति। तथा च किंचि
द्धर्मावच्छिन्नकारणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकतयैव वैजात्यसिद्धिर्वक्तव्यतया कारणतावच्छेदक
स्य दुर्निरूपत्वे वैजात्यसिद्धेरसंभवेन लक्षणप्रसंगव्यस्तमिति भावः। तज्ज्ञानस्येति तथा च तादृश
रूपग्रहमंतरेण जनकत्वं दुर्ग्रहमिति मूलार्थः। दृश्यमाभ्यानतः तादृशरूपग्रहमंतरेणापि जनकता
या सुग्रहत्वात् तद्धर्मावच्छिन्नविषयकजनकताग्रहविशेषणज्ञानविधयानधर्म
ग्रहस्य हेतुत्वात्। अत एव दंडत्वग्रहेपि द्रव्ये घटकारणताग्रहनिर्वाहः। ननु पर्वतो वह्निमानित्यत्र
न वाक्यनिष्ठानुपूर्वीमत्त्वस्यैवानुगतानतिप्रसक्तस्य सुनिरूपतया तद्रूपेण विजातीयबोधप्रतिजन
कतासंभवात्तथाविधजनकत्वस्य प्रतिज्ञापदशक्यतावच्छेदकत्वसंभवात्तमत आह तस्यैकोरेति।

तथा च तादृशानुपूर्व्या एव लक्षणत्वसंभवे किमुक्तवैजात्यघटितलक्षणेनेति न वक्तव्यं लक्षणस्य लक्षणान्तरा
दूषकत्वयोस्तयोरपि लक्षणत्वमिति चेन्न। अनुगतानुपूर्वीकल्पनाया आवश्यकत्वेन तस्या एव लाघवेन प्र
तिज्ञापदार्थतावच्छेदकत्वसिद्धौ विजातीयबोधजनकत्वस्य लक्षणत्वासंभवेनोपादानस्यैव हेतुघटकतया वैजा
त्यसिद्धिः स्यादेवं च वैजात्यघटितलक्षणस्यासंभवदुक्तिकमिति भावः। ननु विजातीयबोधजनकत्वानु
पूर्वीरूपधर्मयोः कतयोरपि विनिगमनाविरहेण शक्यतावच्छेदकतायाः आवश्यकतया वैजात्यसिद्धिर्दु
र्वारैवेत्याशंक्य लक्षणलक्षीकारे वा धर्ममाहात्म्यमेवेति। युक्त्यन्तरस्याविनिगमितत्वानुपपत्तिरित्युक्तेः। नाना
बोधस्यानाव। तस्मुद्द यतिः प्रतिज्ञाहेत्वादिस्वादिनाऽनवकाशादित्यंतेनाऽन्यथादिति। वैजात्यस्यानानात्वस्वी
कारे प्रतिज्ञाहेतुजन्यबोधे प्रतिज्ञाजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्याविकारापत्तेः। अन्यथा नन्वतादृशी प्रतिबंधकं
तरकल्पनाकृपणेऽस्वापातात्। एतद्रूपेण गुरुत्वमपि प्रतिबंधकत्वमुपगम्यतत्र वैजात्यानुपगमेन प्रति
ज्ञावाक्यव्याप्तिः न च तादृशबोधे तादृशवैजात्यानुपगमे तद्वृत्तिः विजातीयबोधजनकतारूपलक्षणजन
कत्वं न प्रत्येकपदार्थमपि तु स्वरूपयोग्यत्वेनेति केवलप्रतिज्ञावाक्ये तज्जन्यबोधध्वंसे एतत्प्रतिज्ञावाक्येः फलोपहि
तत्वाभावेऽपि स्वरूपयोग्यतासत्त्वेन लक्षणसमन्वयादिति वाच्यं। स्वरूपयोग्यता च तादृशवैजात्यावच्छि
न्नबोधजनकतावच्छेदकत्वं च वैजात्यं धर्मवत्त्वं एवं च कारणतावच्छेदकत्वेनाभिमतस्य धर्मा ॥५२॥

नावश्यकतया तत्रैव लाघवेन लक्षणत्वस्य प्रतिज्ञापदार्थतावच्छेदकत्वस्य च संभवादुक्तवैजात्यावच्छि
न्नबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वे शक्यतावच्छेदकत्वस्योपगमेऽपि वा तद्घटकतया वैजात्यसिद्धेरना
वान्तरवैजात्यस्य नानात्वस्वीकारः समुचित इति भावः यत्तु तत्स्वीकारे हीति। प्रतिज्ञापदार्थतावच्छेदकत
यासिद्धवैजात्यादेः कारणतावच्छेदकस्य सुनिरूपतयानानुगतरूपस्य दुर्निरूपत्वेनेति भावः इति तत्र तथा सति
तस्यैव लक्षणत्वादित्यस्य न प्राबल्यसाधकताव इति शिथिलसंगतेः उक्तरीत्या प्रतिज्ञापदार्थतावच्छेदकतया
सिद्धवैजात्यस्यैव दण्डनिष्ठवैजात्यसाधकत्वसंभवात्। केचित्तु तस्यैवेति। तथा च सुनिरूपत्वेन तस्यैव लक्षणत्वा
पत्तौ तयैव सुनिरूपितत्वस्य चक्षुरग्राह्यतया तद्दुर्निरूपमेवेति भावः। कारणतावच्छेदकस्य दुर्निरूपत्वेऽपि जातिसि
द्धिस्वीकारे बाधकमाहात्म्यमेवेति। वदंति एतदेव हि दीधितिकृता केचित्त्वित्यादिनाभिधास्यते। मानाभाववद्ग्रस्य तात्पर्या
तरं वक्तो मतमुत्थापयति। अनुगमेनेति। वैजात्यस्यैकोऽनुगतलक्षणं स्यात्तदेव तु नेत्यर्थः। अवयवाश्च संभ
वेहेतुः। एकैकजन्यनानावयवजन्यबोधगतजातिभेदे नानुगमो बोध्यः। एकैकेति। अनेकावयवजन्य
तावच्छेदकजातिघटितलक्षणे अवयवान्तरान्यतमप्रवेशो गौरवं। यदि प्रतिज्ञानत्वप्रसंजकजातिघ
तावयवलक्षणेति बोध्यं। कदाचिदित्यादि। स्यादिति संभावनामात्रान्न व्यभिचारित्वमान इत्यनुवर्त्त
तेति। इस्यचिमतमे आदेः तादृशस्य अतिप्रसक्तत्वेऽप्यनुगतत्वस्य। तादृशजातिर्जातिविशेषः अनुगतेति दुर्नि
रूपमिति दूषणे इतिशेषः अपि हि इति। तथा च अन्यथेत्यादिदूषणमप्यत्र मनिरूपत्वनिरस्तदर्थः प्रतिज्ञा

न॰आ॰
५३

अवयवादितिमूलस्य प्रतिज्ञादिलक्षणपरत्वं दूषितिकारोक्तं तज्जनकेति मूलपाठस्य वक्तव्य खंडपत्ति
इत्यादिना तेनैवेति। दोषान्तरमप्युक्तमेव न तत्प्रशंकातिरस्कारणायलिंचेति। न्यायपदादेर्नानार्थत्वे
मानान्तराबाज्ञगतीतजैयावं तोचिन्नि पदार्थत्वैतुक न्यायास्तेषां सर्वेषामनुगतलक्षणं कार्यं। नच
न्यायसामान्यात् पर्वमिति ज्ञापकः समूहालंबनात्मकबोधो जायते तत्र एकैकवैजात्यं स्वीकृततादृशवैजा
त्यावच्छिन्नबोधजनकत्वं न्यायसामान्यलक्षणं। एवं जगति विद्यमानावयवसामान्यलक्षणमपास्ति
मूलकृद्दासायमसिस्येत्य। अत्र च स्वेच्छया दैवैयथ्यमापां सार्थक्यनपूर्वकं परिहरता जत्वेकमिति।।
नन्वेवं न्यायादिसामान्यलक्षणस्यान्यचे साद्दिनान दूषणं न बलीत्यत आह एवं चेति। तासां चेति हिन्ना
दिन्यायजन्यबोधेसमावेशानुपगमेनुव्यभिचारः स्यादिति बोध्यं। तदेति। एवं तत्पसामान्यलक्षणसिद्धौ
वैजात्यान्तरमपि स्वीकृतत्न्यायविशेषलक्षणमपि कार्यमिति। विशेषलक्षणानुरोधेन तत्तत्तत्वैजात्यां
स्वीकारे संकरः। एवमवयवसामान्यलक्षणस्योक्तत्वे तत्तद्विशेषेपि संकरइत्यर्थः जातिस्वीकारेऽसंक
र्यादि आनुचितइति। एवं चेहानीम त्विज्ञासामान्यलक्षणस्याउक्तत्वे नाग्रेतल्लक्षणे कौनपौनरुक्त्य
मिति का नः कथंचिदिति। तथा च मूलपुस्तके व विस्मरणेपुनः कथनं बीजं ननु बोध पदमालोच्य ना
दिप्रीतिनि कारणा मिति सावः विषयो विधेयः विधेयेत्यपाठः अवयवांतरे धूमादिति हेत्ववय
वोक्ते तस्यापि हेतुत्वे ह्यमकधूमविधेयकबोधजनकत्वात्। तद्विशेषपरत्वं सात्यवत्य तत्पदस्यं बोध ॥५३॥

कबोधेतितद्देकदेशे बोधे विषयितासंबंधेन साध्यवत्त्वान्वयः। एवं च साध्यवत्त्वविषयक
बोधजनकत्वे सति न्यायावयवत्वमिति निष्कर्षः। ततश्चेनेति। तथा सति न्यायत्वघटकप्रतिज्ञायावि
शिष्यनत्निवेशोपि अवयवांतरे तिव्याप्तिः पक्षतावच्छेदकादेः केवलान्वयित्वात् अतः विशिष्टवैशि
ष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजनकतानिवेशात्। हेत्विति। तस्यप्रतिज्ञासहकारेण हेत्वादिजन्यत्वात् इदं तु
बोध्यं। परस्परव्यभिचारवारणाय कारणोन्तर्यस्यावश्यकतया न विषयविषयित्वनिवेशासंभवः।
तादृशाभावस्य न्यूनवृत्तेर्व्यापिकायावान्तर्यताया निवेशोप्यमेऽवयवांतरे हि तादृशहेत्ववयवघटितप्र
तिज्ञा[illegible]स्त्वीयहेतावतिव्याप्तिः। तत्समनियततानिवेशो साध्यविशिष्टपक्षेतरविशिष्टयबोधावच्छेदकत्वे
तस्याप्यसिद्धेः। तादृशपक्षेतरविषयकत्वानवच्छिन्नतायास्तस्यानिवेशोप्यवयवांतरेऽतिव्याप्तिः।
तज्जन्यताया अपि विषयविषयित्वानवच्छिन्नत्वात्। तादृशपक्षविषयिताघटकविषयितासम्बन्ध
बोधोक्तावपि हेत्वर्थज्ञानघटितप्रतिज्ञादेहेत्वादेरतिव्याप्तिः। तस्मात्तादृशायादृशानुपूर्व्यवच्छि
न्नज्ञानस्य प्रकृतसाध्यविशिष्टपक्षबोधकत्वं तत्तदुत्तरत्वावच्छिन्नजन्यतान्यतमजनतानिवेशः।
वस्तुतस्तु तादृशतादृशानुपूर्वीविषयितान्यतमविषयिताशालित्वेन जनकत्वोपगमान्तःकारणान्त
र्यनिवेशप्रवृत्तिरिति तादृशविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नजन्यतानिवेशः सम्यक्। नन्वेव
मेवस्वेष्टार्थं बुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतावारणेनैकदेशाकारणोप्यासां नवत्वमेवास्त्वित्यत आह न्यायेति।

ग॰ आ॰ ५४ प्रतिज्ञार्थत्वपर्यवसितिवेशेन पर्वतो धूमवान्वह्निमानिति बोधजनकस्य तत्वाल्लिङ्गनिगमनेनेति। न च मतयोर्नि
रर्थकतया केवलनिगमनवाक्यसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधसंभवः। यद्यप्ययमादिनिगमनोत्तमांगेऽनि
ष्पत्तिः। संभवति अनुषंगपदानुरोधेन विशिष्टवाचकपदाध्याहारोपनयनिगमनयोर्घटकाभावाद्यथाघटित
स्य वाक्यविशेषस्यैवं स्वत्वमस्तु तथापि पदार्थान्तु। वस्तुतस्तत्त्वेऽन्यायावयवत्वघटकप्रतिज्ञाहेतुनयघटकत्वा
ग्रहयाघटितत्वमात्रनिवेशेऽपरत्वमस्तु। तथापि पक्षतावच्छेदकतिवेशोऽप्यनुषंगपदे एतद्दोषस्ताद
वस्थ्यान्नातिव्याप्तिकॄप्तये वयितुं शक्यो निवाचो। अननुषंगपदे एव तस्योक्तत्वात्। तत्र उपनयार्थ
धर्मिकनिगमनार्थबोधस्य साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वज्ञानकत्वेऽपि यनयसाधारणेऽपि न्यायावयव
त्वविशेषितत्वात् प्राज्ञनकत्वं निगमनत्वमेवेत्यतिव्याप्तिः इदानीं च तथाविधयत्किंचिज्ज्ञानविषयव
र्णसमुदायत्वं न विवक्षितमित्याशयः। यद्वामनुपः साध्यकमते निगमनेऽतिव्याप्तिविधाने। अन्य
थापक्षतावच्छेदकांतर्निवेशेऽप्यनुषंगपदे इतिपंक्तिस्तु तत्रैरर्थक्यमते। अपवासापि साध्यसमतेप्र
तिज्ञायां पक्षेऽपि साध्यस्य यादृशं विशेषणत्वं तादृशविशेषणत्वज्ञानात्॥ परंतु समाधाने किंचिद्धर्म
विशिष्टसाध्यविशिष्टत्वलक्षणमुक्तमवैयर्थ्यात्। तन्निवेशः – मनुपसाध्यकेऽपि निगमनेऽतिव्याप्तस्त
दोषतदवस्थ्यात् साक्षात्परंपरासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन साध्यविषयत्वं तु न निविष्टं। मनुप ५४।।
निरर्थकतानापत्तेर्नियमात्। अन्यथा तथाविधधर्मिविशेषणहेतुकेऽप्युपनयेऽतिव्याप्त्यसहेन

मा प्रकृतनिवेशः न तु ... तिज्ञायां साध्यस्य यादृशविशेषणत्वं

प्र

म्नो॰

किंचिद्धर्मविशिष्टहेतुस्य वैयर्थ्यापत्तेरिति ध्येयं। तावच्छेदव्याप्तेति। साध्याधिकरणत्वेन साध्ये नि
वकरूपेणास्यानिवेशात्। ननु दृष्टान्तस्य व्यापकत्वेन साध्यबोधकतया शुद्धहेतुनिवेशादेव वारणे किं प
क्षतावच्छेदकनिवेशेनेत्यत आह अपातेति। सकृदेवेति। पक्षधर्मत्वनिवेशेनेत्यादिः। हेत्वधिकरणतांचि
त्रितविषयतानाकांक्षत्वं यत्स्यदंशत्वमिति। ननु तदर्थस्य महानसत्वादेरपि मानं च तथा च धूमवंतो
वह्निमंत इत्येवमसंदिग्धज्ञानं न बोधः। प्रत्येकं धूमवान्तो धर्मितावच्छेदकप्रकारत्वावगतिरूपक इति
प्राचीनपद्यम्। ननु नत्र शुद्धसाध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वं न तावत् साध्यतावच्छेद
कनिष्ठनिरवच्छिन्नप्रकारतानावच्छेदकतात्वेन तथा सति निगमनेऽतिव्याप्तेरवारणापत्तेः।
तत्र साध्यतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकतायानिरवच्छिन्नत्वात्। नापि साध्यतावच्छेदकेतरधर्मा
नवच्छिन्नप्रकारताकत्वं। उपनये च व्यापकतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकमानादेन दृष्टतामिति।
यत्किंचिद्धर्मविशिष्टहेतुकमितिवाच्यं। तथा सति धूमवान्धूमव्यापकवह्निमानित्युदाहरण
जन्यबोधमादायाव्याप्तेरित्याप्तेः। संगमयितुं शक्यतया पक्षतावच्छेदकनिवेशेन नत्परीत्यारस्य
स्तुवरतया च प्राचीनमतानुधावनासंगतेरिति चेन्न। अत्र केचित्। साध्यतावच्छेदकता

ग·आ· विशिष्टप्रकारतानिरूपकत्वं तद्विवक्षितं। वैशिष्ट्यं च स्वपर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानि-
रूपकत्वस्वसमानाधिकरणावच्छेदकतानिरूपकत्वोभयसंबंधेन स्वं साध्यतावच्छेदकताऽनिगम-
५५ नेवस्वपर्याप्त्यनवच्छेदकधर्मोऽप्रसिद्ध इमेवेतिनाति व्याप्तिः साध्यतावच्छेदकेतरधर्मावच्छिन्नसा-
ध्यप्रकारताकत्वनिवेशो लाघवेपि प्रमेलप्रवृत्तिनिवेशविद्वेषिनिरूढहरणे व्यापकतावच्छेदकत्व-
विशिष्टसाध्यतावच्छेदकत्वावमलेन धारणार्थं अनुगमो रवस्याप्रसंगीकारात् निरवच्छिन्नसाध्य-
तावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकताभावच्छेदकत्वानिरूपकप्रकारतानिवेशासंभवाच्च। एवं चोदाहरणेऽति-
व्याप्तिसंगमनार्थं प्राचीनमतानुसरणमावश्यकमिति। हेतुघटितस्य हेतुत्वे धूमीयत्वमिति बोधस्य
वारणाय प्रतियत्संबंधनिवेशः। एतेन पर्वतो ज्ञानविषयवानिति सन्दिग्धलापनिगमने तिव्याप्तिः।
साध्यतावच्छेदकविषयत्वस्य विषयताद्वेनैव नानात्। अवच्छेदकत्वानिरूपकत्वस्य लाघवेसा ज्ञानत्वं-
परासाधारणावच्छेदकतानिवेशेन प्रकारतायास्तादृशज्ञानत्वादिधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वे-
नलक्षणे व्याप्तिवारणे च पर्वतो वह्नित्वावच्छिन्नवानिति प्रतिज्ञायां वह्निप्रकारतायास्तादृशवह्नित्वघ-
टकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकतानिरूपकत्वाद् व्याप्तिः स्वानवच्छेदके तत्त्वोपि साज्ञात्वं परासाधारण- ॥५५॥
ज्ञातित्वादिना वह्नित्वादेः साध्यतावच्छेदकत्वेनूह्यं साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकतानिविशिष्टेत्याहुरिति॥

वच्छेदकतानिवेशे तु पर्वतो धूमज्ञानज्ञाप्यवान् धूमादित्यादिस्थलोपनिगमनेऽधूपपदानुषंगपक्षेऽतिव्या-
प्तिर्दुर्वारैवेति प्रस्तुतं नादृशव्याप्याद्यवच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वात्। साध्यतावच्छेदकतापर्याप्त्यन-
वच्छेदकधर्मावच्छिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारताकत्वं तु साध्यतावच्छेद-
कविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वमित्यर्थः। नन्वेवमुपनयार्थस्य व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिघ-
टितत्वया व्यापकतावच्छेदकतायाः साध्यतावच्छेदकांशविशेषणत्वेन प्रवृत्तनिवेशादेवोपनयस्या-
पिवारणसंभवात्। यत्किंचिद्धर्मविशिष्टइत्यस्य वैयर्थ्यं। न चानानुषंगपक्षे शुद्धत्वस्यतात्पर्यतया लक्ष्य-
त्वेऽपनयवारणार्थमेव तत्पदमपकेऽपनयस्य पक्षद्वयेपि वारणीयत्वादिति वाच्यं। अग्रेतनस्याग-
स्य चिंतनीयताभिधानादिति चेन्न। उपनयार्थे साध्यवद्व्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिघटिके प्रतिज्ञाये-
ण तदुपादानात् न तु साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपा व्याप्तिः। अन्यावत्त्वरूपसाध्यधर्मितावच्छेदकत्व-
वेशात्। अननुयोगितयामेवसाध्यनिरूपितवृत्तिनिवेशाच्च। हेतुप्रमेयं प्रमेयादित्यादौ हेतुवारणा-
य साध्यतावच्छेदकसंबंधस्य निवेशनीयत्वात्। उपनयार्थे साध्यसंबंधितावच्छेदकरूपवत्त्वरू-
पा व्याप्तिर्घटिकेति केचित्। नन्वेवमपि पक्षव्यावृत्तस्योदाहरणार्थतायाः पूर्वमभिधानेन

न्या॰आ॰ ५८ साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यैवोदाहरणार्थघटकत्वासंभवादाद्यानुदाहरणे प्राचीनमतनिरासोदाह
रणोत्तरं दरणं व्यर्थमिति चेन्न। उदाहरणार्थे व्याप्तिर्न घटिका किंतूपनयार्थ एव तच्च तन्मते धू
मवान् वह्निमद्भिन्नो न वेति संशयापसारणार्थं विशिष्योपस्थितसकलहेत्वधिकरणे वह्निमत्ता
बोध आवश्यक उदाहरणार्थव्याप्तिज्ञाने च नेदं नार्थं उक्तबोधस्यास्वतोपेक्षणीयत्वापत्तेरिति
प्राचीनमतोद्धरणं सम्यगेव। यद्यपि वह्निमत्त्वाज्ञानपर्वतपक्षके उपनयार्थे व्यापकसामानाधि
करण्यरूपव्याप्तिज्ञानेपि यत्किंचिद्वह्निमद्विशिष्टे इत्यस्य सार्थक्यं। नच साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्र
कारतानिरूपितमुख्यविशेष्यतानिवेशेन तत्प्रयोजनं ज्ञातार्थं न तु विशेष्यतायां किंचिद्धर्मा
वच्छिन्नत्वपर्यंतस्याभिप्राय इति वाच्यं तथा सति साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञानेपि ताव
त्पर्यंतप्रयोजनाज्ञानात्॥ तथापि प्रसिद्धस्थले दर्शितव्याप्तिनिवेशेनैव प्रयोजनमिति बोध्यं।
वह्निमन्महानसत्वान्नपर्वतपक्षकोपनये लाभिरेव। महानसत्वावच्छिन्ने शुद्धवह्नित्वावच्छि
न्नप्रत्याधर्मितावच्छेदकतास्वत्वंनिवेशाणं। साध्यस्य हेत्वादिविशेषणत्वे व्याप्तिधर्मितावच्छेदकत्वे ॥५८॥
न च वारणं तथा चोक्तोपनयेनागतिरित्युक्तेनत्वाविशेषणपूरणमिति। यद्वा व्यापकसमाना

धिकरण्यरूपव्याप्तेर्नैवाप्युपनयार्थघटकत्वात्तथा चोपनयसामान्ये तानि व्याप्तिरित्याशयः॥
वस्तुतस्तु यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नत्वेन निर्वेशः निर्वेशस्तु मुख्यत्वस्यापि दोषइति॥ इदं तु शुद्धस्य प्रयो
जनं मुख्यत्वेनास्मासिद्धं॥ शुक्लेन नवतुलेखकपाठकयोः॥ यादृशं पुस्तकं दृष्ट्वा तादृशं लिखितं
मया॥ यदि शुद्धमशुद्धं वा मम दोषो न दीयते॥१॥ शास्त्री घनश्यामस्य इदं पुस्तकं व्यासरघुरा
मेण लिखितं ग्रंथः॥ संवत् १८५८ ना वर्षे पौषमासे सिते तरपक्षे द्वितीयायां चंद्रवासरे लिखि
तो ग्रंथः॥

ना